TEPAV Çalışma Metinleri-1
Kafkasya'da Ekonomik Dönüşüm ve Kalkınma

Bu çalışmada Kafkasya ülkelerinin 2000'li yıllardaki ekonomik dönüşüm ve kalkınma süreçleri incelenmiştir. Bölge ülkelerinin nüfus ve demografik yapıları incelendikten sonra ekonomik büyüme performansları değerlendirilmiştir. Bu ülkelerin ekonomik gelişme sürecinin anlaşılabilmesi amacıyla, ekonomik gelişme sürecinin dört kaynağı, yatırım, yaygın eğitim, yenilik ve yapısal değişme süreçleri ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

Prof. Dr. Erol TAYMAZ
ODTÜ Ekonomi Bölümünde iktisat profesörü olan Taymaz, aynı üniversitenin Kuzey Kıbrıs Kampüsü'nde Rektör Yardımcısı olarak da görev yapmaktadır. Başlıca araştırma alanları "Teknoloji ve inovasyon ekonomisi", "Endüstriyel dinamikler ve firma demografisi", "Sanayi ve teknoloji politikası", "Küçük ve orta ölçekli işletmeler", "Kayıtdışılık ve kayıtdışı istihdam" ve "Mikrosimülasyon modellemesi" dir.

9 789944 927468

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
Söğütözü Caddesi No: 43 TEPAV Binası 06560 Söğütözü - Ankara
Tel: +90 312 292 5500 Faks: +90 312 292 5555
www.tepav.org.tr

1

tepav Çalışma Metinleri

tepav | Çalışma Metinleri
Working Papers 1

Kafkasya'da Ekonomik Dönüşüm ve Kalkınma

Erol TAYMAZ

tepav

TEPAV Yayınları No:55
Kafkasya'da Ekonomik Dönüşüm ve Kalkınma*
Erol Taymaz
Kitap içeriğinden yazarı sorumludur.
Kaynak göstermek suretiyle kısmen veya tamamen alıntı yapılabilir.

Temmuz 2011© 1.Basım
ISBN 978-9944-927-46-8
TEPAV Yayınları
TOBB-ETÜ Yerleşkesi, TEPAV Binası
Söğütözü Caddesi No:43
Söğütözü/ANKARA
Telefon +90 312 292 5500
Faks +90 312 292 5555
www.tepav.org.tr
tepav@tepav.org.tr

**Prof.Dr. Mustafa Aydın tarafından derlenen Avrasya Üçlemesi'nin III. kitabında da yayımlanacaktır.*

Özet

Bu çalışmada Kafkasya ülkelerinin 2000'li yıllardaki ekonomik dönüşüm ve kalkınma süreçleri incelenmiştir. Bölge ülkelerinin nüfus ve demografik yapıları incelendikten sonra ekonomik büyüme performansları değerlendirilmiştir. Bu ülkelerin ekonomik gelişme sürecinin anlaşılabilmesi amacıyla, ekonomik gelişme sürecinin dört kaynağı, yatırım, yaygın eğitim, yenilik ve yapısal değişme süreçleri ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Sosyal gelişme ve bölüşüm ekonomik gelişmenin önemli bir bileşeni olduğu için Kafkasya ülkelerindeki istihdam, işsizlik, gelir dağılımı ve yaşam beklentisine ilişkin veriler de değerlendirilmiştir. Son olarak çalışmada bölge ekonomilerinin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimleri ve bölgesel ekonomik işbirliği ele alınmıştır.

Bu çalışma, Kafkasya ülkelerinin 2000'li yıllardaki ekonomik dönüşüm ve kalkınma süreçlerinin önemli ölçüde farklılaştığını göstermektedir. Ermenistan, olumsuz koşullara karşın 2000'li yıllarda yüksek yatırım oranı ile emek-yoğun ve düşük teknolojili sanayilerde bir toparlanma sağlayarak hızlı bir şekilde büyüyebilmiştir. Azerbaycan bölgenin en hızlı büyüyen ülkesi konumundadır. Azerbaycan'ın hızlı büyümesindeki itici motor, ihracatının %90'ını oluşturan petrol ve doğal gaz üretimidir, fakat Azerbaycan'daki zayıf sabit sermaye ve insan sermayesi birikiminin uzun dönemli ve istikrarlı bir büyümeyi destekleyecek durumda olmadığını görülmektedir. Gürcistan bölgede en yavaş büyüyen ülke olmuştur. Gürcistan'ın bu dönemdeki ekonomik büyümesi, dış borç ve yabancı sermaye yatırımları ile finanse edilen kamu harcamaları ile gerçekleşmiştir.

İçindekiler

Özet 2

Giriş 5

Nüfus ve Demografik Değişimler 7

Ekonomik Büyüme ve Refah 11

Ekonomik Büyümenin Kaynakları 15

Yatırım 16

Yaygın Eğitim 19

Yenilik 20

Yapısal Değişme 21

İstihdam ve Gelir Dağılımı 23

Bölgesel ve Uluslararası Ticari Bağlantılar 26

Enerji ve İletimi 30

Sonuçlar ve Beklentiler 31

Kaynaklar 34

Tablolar 35

- Tablo 1.Nufus 35
- Tablo 2.Net göç oranı 35
- Tablo 3.Doğum ve ölüm oranları 36
- Tablo 4.Kırsal nüfus oranı 36

Tablo 5.Kişi başına GSYİH 37

Tablo 6.GSYİH büyüme hızı 37

Tablo 7.Sabit sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranı 37

Tablo 8.Yurtiçi tarsarrufların GSYİH'ya oranı 38

Tablo 9.Net yabancı sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranı 38

Tablo 10.Askeri harcamaların GSYİH'oranı 38

Tablo 11.Üniversiteye gitme oranı 39

Tablo 12.Kamu eğitimi harcamalarının GSYİH'ya oranı 39

Tablo 13.Ar-Ge harcamalarının GSYİH'na oranı 39

Tablo 14.Sabit genişbant internet abone sayısı 40

Tablo 15.GSYİH içinde tarım,sanayi ve hizmetlerin payı 40

Tablo 16.İşgücüne katılım oranları 41

Tablo 17.İşsizlik oranı 41

Tablo 18.Gelir dağılımı (Milli gelir içinde en zengin ve en yoksulların payı) 42

Tablo 19.Ortalama yaşam beklentisi 42

Tablo 20.Mal ve hizmet ticaretin GSYİH içindeki payı 43

Tablo 21. İhracat ve ithalatın bileşimi 44

Tablo 22. Bölgesel ticaret hacmi 45

Giriş

Kafkasya bölgesi son yıllarda Türkiye'de giderek daha çok gündeme gelen bir bölge oldu. Bölgede Türkiye'yi de yakından ilgilendiren çatışmalar ve petrol üreticisi ülkelerden tüketici ülkelere petrol iletimindeki kader birliği bu artan ilginin iki önemli nedeni oldu. Son yirmi yılda yaşanan hızlı ekonomik ve siyasi gelişmelerin Türkiye'yi Kafkasya'ya daha yakından bağlamasına ve Kafkasya kökenli insanların Türkiye nüfusu içerisinde önemli bir yer tutmasına karşın, Türkiye'de Kafkasya'nın yeteri kadar tanındığını söylemek mümkün değil. Özellikle Kafkasya ülkelerinin ekonomik yapısı ve gelişimine ilişkin Türkiye'de çok az sayıda çalışma bulunuyor.

Bu çalışmada, Kafkasya ülkelerinde son on yılda yaşanan ekonomik gelişim süreci kapsamlı olarak incelenecek ve bölgesel ekonomik işbirliği potansiyeli değerlendirilecektir. Çalışmada öncelikle Kafkasya ülkelerindeki nüfus ve demografik değişim süreci incelenecek, daha sonra temel refah göstergelerinden biri olan kişi başına gayri safi yurt içi hasıladaki (GSYİH) değişime bakılacaktır. Bu ülkelerin ekonomik gelişme sürecinin anlaşılabilmesi amacıyla, ekonomik gelişme sürecinin dört kaynağı, yatırım, yaygın eğitim, yenilik ve yapısal değişme süreçleri ayrıntılı olarak analiz edilecektir. Ekonomik kalkınma, sadece ekonomik büyümeden, yani bir ülkenin üretim kapasitesindeki gelişmeden ibaret değildir. Sosyal gelişme ve bölüşüm de ekonomik gelişmenin önemli bir bileşenidir. Sosyal gelişme bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte, bölüşüm konusu da ele alınacak ve Kafkasya ülkelerindeki istihdam, işsizlik, gelir dağılımı ve yaşam beklentisine ilişkin veriler de değerlendirilecektir.

Kafkasya ülkelerindeki ekonomik gelişme sürecinin değerlendirilmesinden sonra, bu ülkelerin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimleri ve bölgesel ekonomik işbirliği ele alınacaktır. Kafkasya'daki ülkelerin ekonomilerde enerji ve petrol iletimi özel bir yer tutmaktadır. Bu nedenle çalışmada petrol iletiminin etkileri de kısaca incelenmiştir.

Ekonomik ilişkileri incelemeden önce bölgenin ve ekonomik birimlerin tanımlanması gerekmektedir. Coğrafi anlamda "Kafkasya" bölgesi, Kafkas Dağları ile ayrılmış iki bölgeden oluşmaktadır: Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzey

Kafkasya ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'dan oluşan Güney Kafkasya. Herhangi bir devlet tarafından tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile kısmen tanınmış olan Abhazya ve Güney Osetya cumhuriyetleri bölgedeki diğer ekonomik/siyasi birimleri oluşturmaktadır. Fakat karşılaştırılabilir veri olmadığı için, Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya çalışma kapsamında ele alınmamıştır. Bu nedenle Kafkasya bölgesinde üç ülkeye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ait veriler kullanılmıştır.

Kafkasya'nın kuzey kesimi Rusya Federasyonu içerisinde yer aldığı ve bu ülke Kafkasya'daki diğer ülkelerin ekonomik ilişkileri açısından çok önemli bir rol oynadığı için, Rusya Federasyonu'ndaki ekonomik gelişme de çalışma kapsamına alınmıştır. Kuzey Kafkasya'da yerel (otokton) halkların özerk cumhuriyetleri bulunmaktadır. Fakat uluslararası karşılaştırmalı veri olmadığı için bu cumhuriyetler ayrı ayrı olarak değil, Rusya Federasyonu bir bütün olarak ele alınmıştır. Türkiye ve İran, bölgenin ekonomik gelişimi açısından iki önemli komşu ülke oldukları için çalışma kapsamında incelenmişlerdir. Son olarak, bölgesel açısından önemli iki önemli küresel güç, Avrupa Birliği (AB) ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ait bazı veriler de karşılaştırma yapılabilmesi açısından kullanılmıştır.[1]

1 *Aksi belirtilmedikçe çalışmada kullanılan tüm veriler Dünya Bankası'nın Dünya Gelişme Göstergeleri veritabanından temin edilmiştir (World Bank, World Development Indicators, http://data.worldbank.org/indicator).*

Nüfus ve Demografik Değişimler

Sovyetler Birliği'nin çözülüşü ve birlik cumhuriyetlerinin bağımsız olmaları, Rusya Federasyonu ve Kafkasya'daki cumhuriyetlerin ekonomik ve demografik yapılarında köklü değişimlere yol açtı. Sovyetler Birliği döneminde kurulan (plânlı) ekonomik ilişkilerin ortadan kalkması ve eşanlı gerçekleşen özelleştirme süreci sonucu, bölgede ekonomik anlamda bir yıkıma yaşandı. Üretim kapasitesinin re-organizasyonu ve ekonomik ilişkilerin yeni oluşan piyasalarda yeniden kurulması yaklaşık 10 yıl süren bir krizden sonra gerçekleşti. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreç, 1992-1999 ve 2000-2008 yıllarından oluşan iki döneme ayrılabilir. Sovyetler Birliği'nin resmi olarak dağılmasından Yeltsin'in Rusya Federasyonu devlet başkanlığından ayrılmasına kadar süren ilk dönem, ekonomik ve demografik anlamda da çözülme ve yeni-ekonomik ilişkilerin oluşturulması sürecidir. Putin'in Rusya Federasyonu devlet başkanı olduğu ikinci dönemde, Rusya Federasyonu ve Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomik açıdan toparlanmaya başladığı ve büyüme sürecine girdikleri görülmektedir.

Yukarıda belirtilen iki dönem Rusya Federasyonu'ndaki siyasi gelişmeler ile tanımlanmışsa da, bu dönemleştirmede aslında ekonomik gelişmeler belirleyici rol oynamıştır. Birinci dönem, Sovyetler Birliği'nin dağılması, yeni bağımsız devletlerin kurulması, kavram tercihine göre, sosyalizmden kapitalizme veya devlet kontrolündeki planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş ile başlamaktadır.[2]1998'de Rusya'da yaşanan ekonomik kriz, Sovyet-sonrası dönemde yaşanan gerileme ve çöküşün nihai noktası olmuştur. 1997 Asya Krizi'nden sonra hammadde ve petrol fiyatlarındaki düşüş,[3]bütçesi büyük ölçüde petrol gelirine bağlı olan

---

2 *8 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Belarusya devlet başkanları Sovyetler Birliği'nin dağıldığını ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulduğunu ilan ettiler. Sovyetler Birliği'nin varlığı resmi olarak 26 Aralık'ta sona erdi. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan da aynı yıl bağımsız oldular. Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıkları ise 2008'de Rusya Federasyonu tarafından tanındı. Bu iki ülke daha sonra Nikaragua, Venezuela ve Nauru tarafından tanındı.*

3 *Energy Information Administration verilerine göre ham Ural petrolünün varil fiyatı 1990 yılında 20 dolardan dalgalı hareket göstererek 1999 yılında 10 dolara düşmüş, fakat özellikle 2004'den sonra hızlı bir şekilde artarak 2008 yılında ortalama 95 dolara çıkmıştır (www.eia.doe.gov). Ham Ural petrolü fiyatı Temmuz 2008'de en üst noktaya çıktıktan sonra (138 dolar) dünya krizinin etkisiyle hızlı bir şekilde düşmüş (Ocak 2009'da 34 dolar), 2009'un yaz aylarından itibaren yükselerek 2011 başında 100 dolara dayanmıştır.*

Rusya Federasyonu'nda büyük bir ödemeler krizine yol açmış, devlet yurt içinde (kamu kesmi ücretleri) ve yurt dışında (borç) ödemeleri yapamaz duruma gelmiştir. Aynı dönemde Kafkasya ülkeleri de, hem Rusya Federasyonu'ndaki daralmadan dolayı, hem de Asya Krizi'nin etkilerinden dolayı (örneğin Azerbaycan'ın da petrol fiyatlarındaki düşüşten etkilenmesi) olumsuz etkilenmişlerdir. Bu krizden sonra, petrol fiyatlarındaki sürekli artışın da katkısıyla, bölge ekonomileri toparlanmaya başlamıştır. Bu toparlanma süreci 2008-2009'daki küresel kriz ile kesintiye uğramıştır.[4]

Bu çalışmada 2000-sonrası dönemde yaşanan ekonomik dönüşme ve kalkınma süreçleri incelenmiştir. Fakat 1991-1999 dönemine ilişkin veriler de karşılaştırma yapılması amacıyla kullanılmıştır.

Ekonomik dönüşüm ve kalkınma süreci incelenirken öncelikle kalkınmanın en önemli unsuru ve nedeni olan insan faktörüne bakılması gereklidir. Bu nedenle öncelikle incelenen ülkelerde nüfusun değişimi, nüfus değişiminin nedenleri ve yerleşim yapısına bakılacaktır.

Sovyet-sonrası dönemde Kafkasya ülkelerinde büyük ölçekte demografik hareketler yaşanmıştır. Demografik hareketlerin büyüklüğü, yaşanan ekonomik çöküşün ve siyasal gelişmelerin ölçeği ile yakından ilişkilidir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsız olmasıyla, bu ülkelerde yaşayan Rus(ya)-kökenli insanların (siyasal nedenlerle) Rusya Federasyonu'na göç ettiği görülmektedir. Ayrıca yaşanan ekonomik çöküş, bölgeden Rusya-kökenli olmayan, fakat Sovyetler Birliği vatandaşı olan insanların da merkezi bölgelere göç etmesine yol açmıştır. Ayrıca ekonomik faktörler, doğum ve ölüm oranlarında olağanüstü değişikliklere yol açmıştır.

Demografik etkenlerden dolayı (nüfusun yaşlanması ve doğum oranlarının düşmesi) gelişmiş ülkelerde nüfus artış oranları genelde düşüktür. Örneğin AB ülkelerinde yıllık nüfus artış oranı son 20 yıldır %0.5'in altında kalmaktadır (bkz Tablo 1). ABD gibi

---

4 *Bölgesel ölçekte, 2008'de Rusya ile yaşanan savaş kısa sürmesine karşın Gürcistan açısından önemli (ekonomik) etkilerde bulunmuştur. .*

benzer demografik özelliklere sahip olan fakat yoğun bir şekilde göç alan ülkelerde nüfus artış hızı (göçün etkisiyle) daha yüksek olabilmektedir (ABD'de son 20 yılda yaklaşık %1). Türkiye ve İran gibi gelişmekte olan ülkelerde nüfus artış hızı görece daha yüksektir (yılda yaklaşık %1.5-2). 1990'lerde Kafkasya ülkeleri arasında sadece Azerbaycan'da nüfus artışı gözlenmiştir. Azerbaycan nüfusu 1990'da 7.16 milyondan 2000'de 8.05 milyona, 2009'da da 8.78'de ulaşmıştır. Azerbaycan'daki nüfus artış hızı, ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyi ile uyumludur (yılda yaklaşık %1).

Ermenistan ve Gürcistan'da 1990'larda çok ciddi nüfus kaybı yaşanmıştır. Her iki ülkenin de nüfusu 1990'dan 2000'e yaklaşık %13 oranında düşmüştür.[5] Ermenistan nüfusu 2000'li yıllarda azalmayı durdurmuş, hatta son yıllarda artmaya başlamıştır. Buna karşın Gürcistan'ın nüfus kaybı 2000'li yıllarda da hızla devam etmiştir (2000'den 2009'a nüfustaki azalma %10 düzeyindedir).

Rusya Federasyonu da her iki dönemde, oransal olarak az olmakla birlikte, sürekli nüfus kaybeden bir ülkeledir. Rusya Federasyonu nüfusu, Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra her yıl azalmıştır (yılda yaklaşık %0.2 oranında). Rusya Federasyonu nüfusu ilk kez 2009 yılında (az da olsa) bir artış gerçekleştirmiştir.

Kafkasya'da Sovyet-sonrası dönemde önemli göç hareketlerinin yaşandığı belirtilmişti. Bu nedenle nüfustaki değişimi incelerken, göçlerin etkisine de bakılması gerekmektedir. 5'er yıllık dönemler itibariyle net göçün (ülke dışına göç ile ülke içine göçün farkı) toplam nüfus artışına etkisi Tablo 2'de özetlenmiştir. ABD ve AB ülkelerinde göçün nüfusa net etkisi pozitiftir. ABD'de net göç sonucu nüfus 5 yıl içerisinde yaklaşık %2-3 artarken, AB'de bu oran daha düşüktür (5 yılda yaklaşık %0.5, 2000-2005 döneminde bu etki %1.64'e çıkmıştır). Türkiye'de net göçün nüfus üzerindeki etkisi negatiftir. Bir başka deyişle ülke dışına göç, ülkeye olan göçten daha fazla olmaktadır, fakat net göçün etkisi oldukça düşük düzeydedir. İran'da 1990-1995 ve 2000-2005 dönemlerinde dış göç büyük boyutlara ulaşmıştır.

---

5 *Resmi veriler kullanıldığı için Gürcistan nüfusu Abhazya ve Güney Osetya'yı da kapsamaktadır.*

Ermenistan ve Gürcistan'da 1990'ların başlarında çok hızlı bir dış göç yaşanmıştır.[6] Sadece 5 yıllık dönemde (1990-1995 arasında) bu iki ülkede dış göç sonucu nüfus %10-15 düzeyinde azalmıştır. Dış göç özellikle Gürcistan'da 1990'ların sonları ve 2000'lerin başlarında yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu göçler sonucu 1990-2005 arası Ermenistan ve Gürcistan nüfusu yaklaşık dörtte bir oranında azalmıştır. Azerbaycan'da da dış göç, göreli olarak daha düşük düzeyde olmakla birlikte sürekli bir şekilde devam etmiştir. Kafkasya'daki ülkeler arasında sadece Rusya Federasyonu'nda net göç etkisi pozitif olmuştur. Sovyet-sonrası dönemde, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden gelen göçler sonucu Rusya Federasyonu nüfusu her yıl yaklaşık %1-1.5 oranında artmıştır.

Nüfus artışının uzun dönemde en önemli belirleyicisi doğal nüfus artışıdır. Doğal nüfus artışı, doğum oranı ile ölüm oranı arasındaki farka eşittir. Bu iki değişken ekonomik gelişmelerden de hızlı bir şekilde etkilenmektedir. Nüfusun yaşa göre dağılımı da doğum ve ölüm oranlarını belirleyen etkenlerden biridir. Genç nüfus oranı yüksek toplumlarda doğum oranı yüksek, ölüm oranı da düşük olma eğilimindedir.

Kafkasya'daki ülkelerde doğum ve ölüm oranlarında Sovyet-sonrası dönemde ciddi kaymalar yaşanmıştır (Tablo 3). Güney Kafkasya'daki üç ülkede doğum oranları dünya ortalamasının altında, gelişmiş ülkeler ortalamasına yakındır. Ölüm oranları ise dünya ortalamasına yakın olduğu için doğal nüfus artış oranı bu ülkelerde dünya ortalamasından daha düşüktür. Rusya Federasyonu diğer tüm ülkelerden çok farklı bir yapıya sahiptir. Rusya'da 1990'ların başından 20009'a kadar ölüm oranı doğum oranından daha yüksek olmuştur. Özellikle 1990'ların sonları ve 2000'lerin başlarında doğum oranındaki düşüş ve ölüm oranındaki artış sonucu bu farklılık daha da açılmış ve Rusya nüfusu hızla azalmıştır. Rusya Federasyonu dış göç almasına karşın, göç düzeyi nüfustaki düşüşü telafi edecek düzeyde olmamıştır. 2000'lerin ortalarından itibaren doğum oranındaki artış sonucu Rusya nüfusundaki düşüş yavaşlamaya başlamıştır.

---

6 *Dünya Bankası World Development Indicators veritabanındaki veriler ile Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Ofisi (UİO) tarafından yayımlanan nüfus verileri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. UİO'ne göre 1995-2007 döneminde 125,300 kişi Ermenistan'dan göç etmiş, 23,700 kişi de Ermenistan'a yerleşmiştir (bkz. National Statistical Service of the Republic of Armenia, Statistical Yearbook of Armenia, ilgili yıllar).*

Bölge ülkelerinden Türkiye ve İran'da doğum oranının yüksek olması sonucu doğal nüfus artış oranı da yüksektir (yılda yaklaşık %1.5). Kafkasya'daki ülkeler arasında en yüksek doğum ve nüfus artış oranına sahip ülke Azerbaycan olmuştur.

Ekonomik yapıdaki uzun dönemli dönüşümler, nüfusun yerleşim yapısında da dönüşümlere yol açmaktadır. Tarımsal ekonomilerin baskın olduğu toplumlarda nüfusun önemli bir kesimi kırsal kesimde yaşarken, sanayinin ve daha sonra belirli hizmetlerin gelişmesi, nüfusun kentlerde toplanmasına yol açmaktadır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerde kırsal nüfus oranı çok düşüktür. Örneğin ABD'de ve AB ülkelerinde kırsal kesimde yaşayan nüfusun toplam nüfusa oranı 2009 yılında, sırasıyla, %18.0 ve %26.2 olmuştur.

Kafkasya ülkelerinde 1990'ların başlarında kırsal nüfus oranı oldukça yüksekti (Ermenistan'da %33, Azerbaycan ve Gürcistan'da %45-46). En düşük kırsal nüfus oranına Rusya Federasyonu sahipti (%27). 1990'larda başlayan ekonomik çöküş, özellikle sınai üretimi, yani kentsel nüfusu etkilemiştir. Ayrıca devlet kurumlarındaki çözülme de kentsel kesimde yaşayan büyük kamu çalışanlarını olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle Kafkasya ülkelerinde son yirmi yılda kırsal nüfus oranında önemli bir düşüş yaşanmamış, hatta kırsal nüfus oranında kısmi artışlar gözlenmiştir. Bu durum, sanayi ve hizmet sektörlerinin bu ülkelerde yeterince gelişememesi ve kentlere insanları çekememesinin bir sonucudur. İki komşu ülkede, İran ve Türkiye'de kırsal nüfus oranı 1990'dan sonra hızlı bir şekilde düşmüştür. Gelişmiş ülkelerde de, zaten düşük olmasında karşın, aynı dönemde kırsal nüfus oranı düşmeye devam etmiştir.

Ekonomik Büyüme ve Refah

Nüfus verileri Sovyet-sonrası dönemde Kafkasya'da yaşanan köklü ekonomik ve siyasal dönüşümleri yansıtmaktadır. Bu dönemde yaşanan ekonomik dönüşüm sürecinin anlaşılabilmesi amacıyla büyüme ve refah göstergeleri incelenecektir.

Uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan en önemli büyüme ve refah göstergesi kişi başına GSYİH değişkenidir. GSYİH, bir ülkede belirli bir dönem içerisinde üretilen katma değerin toplamıdır. Tanım

gereği GSYİH toplam harcamalara (tüketim ve yatırım) ve gelire eşittir.[7] Bu nedenle GSYİH üretim, harcamalar ve gelir olarak üç ayrı yöntemle ölçülmektedir.

GSYİH'nın büyüme ve refah göstergesi olarak kullanılmasında çeşitli sorunlar vardır. İlk olarak, tanım gereği GSYİH, sadece piyasada değişime konu olan faaliyetleri kapsamaktadır. Örneğin geleneksel ilişkilerin yaygın olduğu toplumlarda önemli olan ev-içi üretim GSYİH hesaplarında göz önüne alınmamaktadır. Ayrıca özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonominin büyük bir kısmını oluşturan kayıt dışı faaliyetler, GSYİH hesaplarında ancak belirli varsayımlar altında tahmin edilebilmektedir. Son olarak, GSYİH üretim faaliyetlerinin yan etkilerini göz önüne almamaktadır. Örneğin belirli bir üretim faaliyeti çevre kirliliğine yol açıyorsa veya piyasada değişime konu olmayan (doğal) kaynakları kullanıyorsa, bu yan etkilerin ve kullanılan kaynakların maliyeti GSYİH hesaplarına yansımamaktadır.

Tüm kısıtlarına ve sorunlarına karşın kişi başına GSYİH göstergesi uluslararası karşılaştırmada yaygın olarak kullanılmaktadır. Çünkü GSYİH tüm ülkelerde benzer yöntemlerle hesaplanmaktadır. Bu durum hem ülkeler arası, hem de dönemler arası karşılaştırma yapılabilmesine olanak vermektedir. Ayrıca kişi başına GSYİH değişkeni, refah ve kalkınma düzeyini daha iyi yansıttığı düşünülen değişkenlerle genellikle yüksek bir bağıntıya (korelasyona) sahiptir, bu nedenle kişi başına GSYİH düzeyi yüksek olan ülkeler, diğer kalkınma göstergelerinde de yüksek değerlere sahip olma eğilimindedir.

Uluslararası karşılaştırmalarda, kişi başına GSYİH'nın aynı para birimi ile ölçülmesi gerekmektedir. Dünya ekonomisindeki başat konumundan dolayı karşılaştırmalı çalışmalarda para birimi olarak dolar kullanılmaktadır. Ülkeler arasında, özellikle ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerde, önemli fiyat farklılıkları olduğu için karşılaştırmalar bu fiyat farklılıklarını yansıtacak şekilde düzeltilmelidir. "Satın alma gücü paritesi" (SPG) fiyat farklılıklarının etkisini gidermek için kullanılan bir değişkendir. Örneğin Türkiye'de fiyatlar ABD'den daha düşük olduğu için, SPG'ye göre düzeltilmiş kişi başına GSYİH değerleri, cari döviz kuruna göre hesaplanmış kişi

7 *Harcamalarda net dış ticaret de (ihracat-ithalat farkı) göz önüne alınmaktadır.*

başına GSYİH'dan daha yüksek bir değere sahiptir, çünkü Türkiye'de 1 doların satın alma gücü, ABD'deki satın alma gücünden daha yüksektir.

SPG'ye göre düzeltilmiş kişi başına GSYİH değerleri Tablo 5'de sunulmuştur. Yukarıda tanımlanan iki dönemdeki gelişmeleri görebilmek amacıyla birinci dönemin başı (1991), ikinci dönemin başı (1999), ortası (2004) ve sonuna (2008) ilişkin veriler kullanılmıştır. Ayrıca hem dünya ekonomisindeki son büyük krizin etkilerini görebilmek, hem de en güncel verileri inceleyebilmek amacıyla 2009 yılı verileri de tabloya eklenmiştir.[8] Tablodaki verilerden de açıkça görüleceği gibi 1991-1999 dönemi eski Sovyet ülkeleri için tam bir yıkım olmuştur. Kişi başına GSYİH bu dönemde dünya genelinde yaklaşık %30 artarken, tüm eski Sovyet ülkelerinde büyük oranda düşmüştür. İncelenen ülkeler arasında en hızlı yoksullaşma Gürcistan ve Azerbaycan'da yaşanmıştır (yaklaşık %45). Rusya Federasyonu'ndaki gerileme aynı dönemde %28 olmuş, Ermenistan'da ise olumsuz siyasi koşullara karşın kişi başına GSYİH sadece %11 oranında gerilemiştir. İran, dünya ortalamasına yakın bir düzeyde büyürken, AB (%36) ve ABD'nin (%40) performansı kısmen daha iyi olmuş, Türkiye'deki artış ise tüm bu ülkelerden çok daha fazla gerçekleşmiştir (%87).

2000'li yıllar tüm eski Sovyet ülkelerinin hızla büyüdüğü bir dönem olmuştur. İncelenen ülkeler arasında en hızla Azerbaycan ve Rusya Federasyonu büyümüştür. Bu iki ülkede 1999'dan 2008'e kişi başına GSYİH'daki artış oranı, sırasıyla, %343 ve %225 olmuştur (yılda yaklaşık %18 ve %14). Bu iki ülkenin hızlı büyümesinde en önemli etkenlerden biri, petrol fiyatlarındaki yükseliş sonucu petrol gelirlerinin olağanüstü artmasıdır. Ermenistan petrol gibi bir doğal kaynağa sahip olmamasına ve hızla büyüyen iki büyük komşusu ile doğrudan ticari bağlantıya sahip olmamasına karşın 2000'li yıllarda hızla büyümeyi başarabilmiş ve kişi başına geliri 1999'dan 2008'de dokuz yıl içerisinde iki kattan fazla arttırmıştır. Bölge ülkeleri arasında büyüme performansı açısından göreli olarak en başarısız ülke

---

8 *Aksi belirtilmedikçe bu ve bundan sonraki tüm tablolarda, yıllık dalgalanmaların etkisini azaltmak için iki yılın ortalama değeri (tablodaki yıl ile bir önceki yılın ortalaması; örneğin 1991 için 1990 ve 1991'in ortalaması) kullanılmıştır. Bazı değişkenler için 1991 ve/veya 2009 yılı verileri mevcut değildir. Bu durumda verisi olan ilk ve son yıllar kullanılmıştır.*

Gürcistan olmuştur. 1990'larda Ermenistan ve Azerbaycan'dan çok daha zengin konumda olan Gürcistan, elverişli coğrafi konumuna karşın 2000'li yıllarda hızlı bir büyüme sürecine girememiş, 2008 yılına gelindiğinde bölgenin en yoksul ülkesi haline gelmiştir.

Petrol üreticisi olmasına karşın İran 2000'li yıllarda Azerbaycan ve Rusya Federasyonu gibi yüksek büyüme hızı yakalayamamıştır. İran'ın bu dönemdeki büyüme hızı (yılda yaklaşık %6.5) dünya ortalamasının (%5.6) biraz üzerinde olabilmiştir. Türkiye (%5.9), AB (%5.0) ve ABD (%4.2) dünya ortalamasına yakın bir hızda büyümüşlerdir.

Büyüme performansı genel olarak değerlendirildiğinde, Azerbaycan ve Rusya Federasyonu'nun 2000'li yıllardaki petrol fiyatlarındaki artışı iyi kullanarak hızla büyüdüğünü söyleyebiliriz. Rusya Federasyonu'nda petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracatında devletin yeniden merkezi konuma gelmesi, kamu bütçesinin finansmanında ve ekonomik toparlanmada çok önemli bir rol oynamıştır. Ermenistan olumsuz koşullara karşın başarılı bir büyüme performansı gerçekleştirirken, görece daha elverişli bir konumda olan Gürcistan başarılı olamamıştır.

2009 krizinin etkileri de bölge ülkelerinde çok farklı olmuştur. Azerbaycan 2009'da krize karşı hızlı bir şekilde büyümüş, GSYİH reel olarak Ermenistan'da %14, Rusya Federasyonu'nda %8, Türkiye'de %5 ve Gürcistan'da %4 küçülmüştür (Tablo 6). AB (%4) ve ABD'deki (%3) gerileme ile karşılaştırıldığında Azerbaycan hariç bölge ülkelerinin krizden çok daha fazla etkilendiği söylenebilir.

Sonuç olarak, 2009 yılına gelindiğinde Kafkasya'daki ülkelerin ekonomik gelişme düzeyi açısından oldukça farklı düzeylerde olduğu, genel olarak bakıldığında ise hepsinin gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde kaldığı görülmektedir. Bölgenin en yoksul ülkeleri olan Gürcistan ve Ermenistan'da kişi başına GSYİH ABD'denin sadece %10-11'i düzeyindedir. Petrol üreticisi iki ülkenin, Azerbaycan ve İran'ın konumu kısmen daha iyi olmakla birlikte bu iki ülke ABD'nin %20-25'i düzeyinde bir gelire sahiptir. Türkiye (%30) ve Rusya Federasyonu (%41) daha iyi konumdadır.

Ekonomik gelişmişlik ve büyüme performansı arasındaki farklılıkların anlaşılabilmesi için, ekonomik büyümenin kaynaklarına bakılması gereklidir. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki

bölümünde Kafkasya ülkelerinde ekonomik büyümenin kaynakları detaylı olarak incelenecektir.

Ekonomik Büyümenin Kaynakları

İktisat yazınına göre ekonomik büyümenin dört temel kaynağı vardır:

- Yatırım
- Yaygın eğitim
- Yenilik
- Yapısal değişme

"Gayri safi sabit sermaye oluşumu" olarak tanımlanan yatırımlar, sermaye birikim sürecinin temelini oluşturmaktadır. Yatırımlar ile sermaye stoğu artmakta, artan sermaye stoğu ise hem işgücüne yeni katılanlar için yeni iş olanakları anlamına gelmekte, hem de sermaye/emek oranının artmasında katkıda bulunarak emek üretkenliğinin ve ülke düzeyinde kişi başına GSYİH'nın artmasına katkıda bulunmaktadır.

Ekonomik büyümenin ikinci önemli ayağını yaygın eğitim oluşturmaktadır. Üretim sürecinin en önemli unsuru olan işgücünün niteliğini belirleyen eğitim, insan sermayesi (human capital) olarak da tanımlanan işgücünün niteliğinin gelişmesine, böylece üretim ve üretkenlik artışına yol açmaktadır.

Yeniliklerin (inovasyon) uzun dönemde ekonomik büyümenin en önemli kaynağı olduğu kabul edilmektedir. Ürün ve proses yenilikleri, mevcut kaynakların daha üretken ve etkin kullanılmasını sağlamaktadır. Günümüzde bilimsel gelişmeler ile teknolojik gelişmelerin iç içe geçmesinden dolayı yenilik süreci de giderek formelleşmiş ve Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri yenilik sürecinin en önemli girdisi haline gelmiştir.

Son olarak, yapısal değişim de ekonomik büyüme sürecinin hem kaynağı, hem de sonucudur. Ekonomik gelişim sürecinde ülkelerin ekonomik ve sanayi yapılarında köklü dönüşümler

gerçekleşir. Ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde ekonomi düzeyinde sanayinin ve hizmetlerin payı daha yüksek, tarımın payı düşüktür. Sanayi içinde de yüksek teknolojili sanayilerin payı gelişmişlik düzeyi ile artma eğilimindedir.

Yatırım

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesinde en önemli kaynaklardan biri yatırımlardır. Gelişmekte olan ülkelerde genelde emek-yoğun teknolojiler yaygın olduğu için emek üretkenliği ve dolayısıyla kişi başına GSYİH düzeyi düşüktür. Bu ülkeler, sermaye yoğunluğunu, yani çalışan başına sermaye miktarını arttırmak için gelişmiş ülkelere göre daha fazla yatırım yapmak zorundadır. Bu nedenle Kore ve Çin gibi hızla büyüyen gelişmekte olan ülkelerde GSYİH içinde yatırımların payı çok yüksektir (yaklaşık %35-40 düzeyinde).

Tablo 6'da görüldüğü gibi sermaye yoğun teknolojiler kullanan AB ve ABD gibi gelişmiş ülkelerde yatırımların GSYİH içindeki payı yaklaşık %20 düzeyindedir. Kafkasya ülkelerine bakıldığında yatırım oranlarının 2000'li yılların ortalarında arttığı görülmektedir. Bu ülkeler hızlı büyümeye başladıkları dönemde yatırım oranlarını da arttırmışlardır. Özellikle Azerbaycan'da 2002-2006 yıllarında yatırımlarda çok ciddi bir artış yaşanmıştır. Fakat Azerbaycan ve Gürcistan'da 2000'lerin son yarısında yatırım oranında bir düşüş gözlenmektedir. Bu durum, özellikle Gürcistan için, orta dönemde ekonomik büyüme açısından olumsuz bir gelişmedir. Ermenistan'ın hızlı büyümesinde yatırımların önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ermenistan hem bölge ülkeleri arasında en yüksek yatırım oranına sahiptir, hem de son yıllarda (kriz yılı olan 2009 hariç) yatırım oranını arttırabilmiştir. Rusya Federasyonu'nda da yatırım oranı düşük olmakla birlikte zaman içerisinde kısmi bir artış gözlenmektedir. İran'da yatırım oranı %25-20 bandında hareket ederken, Türkiye'deki oran, gelişmişlik düzeyine göre oldukça düşüktür (yaklaşık %20).

Yatırımların iki önemli finansman kaynağı bulunmaktadır: yurt içi tasarruflar ve yabancı tasarruflar. Yurt içi tasarruflar, yabancı ülkelere transfer edilmediği oranda, yurt içi yatırımların finansmanında kullanılacaktır. Yabancı tasarruflar da, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dış borç olarak yurt içi yatırım düzeyinin artmasına katkıda bulunabilir.

Yurt içi tasarrufların ve yabancı sermaye yatırımınlarının etkilerini görebilmek için bu iki değişkenin GSYİH'ya oranları Tablo 8 ve 9'da sunulmuştur. ABD'de yurt içi tasarrufların oranı yatırım oranından daha küçüktür ve tasarruf oranı zamanla daha da düşmüştür. Bu durum ABD'nin cari açık verdiğini ve cari açığın giderek arttığını göstermektedir. AB ülkelerinde ise yurt içi tasarrufların GSYİH'ya oranı %20'ler düzeyindedir.

Bölgedeki üç petrol üreticisi ülkede, Azerbaycan, İran ve Rusya Federasyonu'nda yurt içi tasarrufların oranı oldukça yüksektir. Bu üç ülke, yatırımlarını rahatlıkla yurt içi tasarrufları ile finanse edebilecek konumdadır. Azerbaycan'da yurt içi tasarruflar, 2000'lerin başlarında yatırımların altında kalmış, yatırım-tasarruf farkı, aşağıda görüleceği gibi doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile finanse edilmiştir.

Ermenistan ve özellikle Gürcistan'da yurt içi tasarruflar çok düşük düzeydedir. Ermenistan'da yurt içi tasarrufların GSYİH'ya oranı, 1992-2001 döneminde negatif olmuş, 2002'den sonra artarak 2005-2008 yıllarında yaklaşık %20 düzeyine ulaşmıştır. Bu durum ülkedeki yatırım ortamının kısmen geliştiği ve toplumun tasarruf edebilir düzeye geldiğini göstermektedir. Gürcistan'da ise 1992-1997 yıllarında yaşanan negatif tasarruf oranlarından sonra 2001-2005 döneminde tasarrufların GSYİH'ya oranı %15 düzeyine çıkabilmiş, fakat 2005'den sonra tasarruf oranı hızla düşmüş ve 2008-2009 yıllarında tekrar negatif olmuştur.

Yatırımların ikinci finansman kaynağı olan (net) doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına bakıldığında (Tablo 9), yurt içi tasarruf düzeyi yetersiz olan Ermenistan ve Gürcistan'da, yabancı sermaye yatırımlarının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ermenistan ve Gürcistan'da net yabancı sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranı 2004-2009 döneminde, sırasıyla, %7.2 ve %11.2 gibi çok yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, bu dönemde Gürcistan'daki tüm yatırımların yaklaşık yarısı, Ermenistan'da ise yaklaşık dörtte biri yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu büyük yabancı sermaye akışına karşın Gürcistan'ın ciddi bir büyüme performansı gerçekleştirememesinin en önemli nedeni yurt içi tasarrufların ve toplam yatırımların yetersiz olmasıdır.

Azerbaycan'a yabancı sermaye yatırımları 2000'lerin başlarında, özellikle 2002-2005 yıllarında gelmiştir. Bu dört yıl içerisinde Azarbaycan'a yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımı (cari fiyatlarla) 6.2 milyar doları bulmuştur. Bu dört yılda Azerbaycan'ın toplam GSYİH'sının 35.4 milyar olduğu göz önüne alındığında, özellikle petrol sanayiine yönelik yabancı yatırımların önemi anlaşılacaktır. Fakat 2005 yılından sonra doğrudan yabancı yatırımların azalmış, hatta yurt dışına yapılan yatırımlar, yurt içine yapılan yatırımları aşmıştır.

Özellikle 1990'ların ilk yarısında ciddi çatışmaların yaşandığı bölgede yatırımların düzeyi kadar nereye harcandığı da önemli olmaktadır. Örneğin yatırımlar üretken olmayan silahlanma harcamalarına ayrılmışsa, bu yatırımların ekonomik büyümeye olumlu etkisi olmayacaktır. Bu etkinin görülebilmesi amacıyla Tablo 10'da askeri harcamaların GSYİH'ya oranına ilişkin veriler sunulmuştur. Bölge ülkelerinin askeri harcamalarının düzeyi konusunda bir karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla öncelikle dünya ortalamasına bakılabilir. Dünya genelinde askeri harcamaların GSYİH'ya oranı yaklaşık %2.5 düzeyindedir. Dünyanın en büyük askeri harcamalarına sahip ülkelerinden biri olan ABD'de askeri harcamaların oranı 1990'lerde sürekli düşmüş (1989'da %5.9'dan 1999'da %3.2'e), fakat 11 Eylül saldırılarından sonraki konjektürde, Irak va Afganistan'daki askeri müdahalelerin de etkisi ile, hızlı bir şekilde artmıştır (2009'de %4.6). AB'nin askeri harcamaları tüm dönem boyunca %2'nin altında kalmıştır.

Ermenistan ve Azerbaycan'ın askeri harcamaları 1990'lı yıllarda %4'ün altında kalmış, 2000'li yılların ilk yarısında ise kısmen azalmıştır. Fakat 2000'li yılların ikinci yarısında her iki ülkenin askeri harcamalarında az fakat sürekli bir artış gözlenmektedir.

Bölge ülkeleri arasında Gürcistan'ın askeri harcamaları çok farklı bir seyir izlemiştir. Gürcistan'ın askeri harcamaları 1990'larda ve 2000'in ilk yarısında düşük düzeyde kalmıştır. Fakat Saakaşvili'nin devlet başkanı olmasıyla askeri harcamaların çok hızlı bir şekilde arttığı gözlenmektedir. Saakaşvili'den önce, 2003 yılında, %1.1 düzeyinde olan askeri harcamaların GSYİH'ya oranı 2007 yılında %9.2'a sıçramış, Gürcistan dünyadaki askeri harcamalara en çok kaynak ayıran ülkelerden biri durumuna gelmiştir. 2008'de yaşanan ve Gürcistan ordusunun aşağılanmasıyla sonuçlanan savaştan

sonra askeri harcamalar kısmen düşmüştür (2009'da %5.6). Askeri harcamaların bu derece yüksek olması, zaten tasarruf ve yatırım eğilimi zayıf olan Gürcistan'ın ekonomik büyümesini olumsuz etkilemiştir.

Yaygın Eğitim

Eğitim düzeyi ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğu pek çok çalışmada gösterilmiştir. Kafkasya'daki ülkelerde eğitimin yaygınlığına ilişkin veriler, bu ülkelerin uzun dönemde gelişme potansiyeline ilişkin önemli bir gösterge niteliğinde olacaktır.

Eğitimin yaygınlığına ilişkin en önemli veri, okullaşma oranıdır. Belirli bir eğitim düzeyinde, eğitim kurumlarına devam eden öğrencilerin ilgili yaş kuşağındaki nüfusa oranı "okullaşma oranı"nı vermektedir. Bu çalışmada incelenen tüm ülkelerde (zorunlu eğitimden dolayı) temel eğitim düzeyinde okullaşma oranı %100'e yakındır. Orta seviyede okullaşma oranları da oldukça yüksektir. Bu eğitim düzeyinde okula giden nüfusun oranı, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Rusya Federasyonu ve Türkiye'de 'da %80'in üzerindedir. Bu oran İran'da son yirmi yıl içinde hızla artmış ve 1991'daki %53 seviyesinden 2008'de %78'e ulaşmıştır. Türkiye'de de benzer bir artış gözlenmektedir. Bu veriler tüm bölge ülkelerinde orta seviyede eğitimin tüm topluma yayıldığını göstermektedir.

Üniversiteye gitme oranlarına bakıldığında ise bölge ülkeleri arasında çok önemli farklılıklar gözlenmektedir (Tablo 11). Azerbaycan üniversite eğitimi açısından en zayıf ülke konumundadır (2008'de sadece %16). Ermenistan ve Gürcistan'da bu oran %35-36 düzeyindedir. Ermenistan'da üniversiteye gitme oranını 2000'li yıllarda önemli oranda artması dikkat çekmektedir. İran ve Türkiye'de üniversiteye gitme oranının 1990'ların başlarında çok düşük olmasına karşın (İran'da %6, Türkiye'de %12), her iki ülke de bu oranı hızlı ve düzenli bir şekilde arttırmıştır. Rusya Federasyonu'nda üniversiteye gitme oranı Sovyetler Birliği döneminde de oldukça yüksek olmasına karşın (1991'da %54), bu oran 1990'larda ekonomideki gerileme ile birlikte hızla düşmüş (1995'de %43), fakat 2000'li yıllarda aynı hızla yükselmiş ve 2008'de %77'ye ulaşmıştır. Bu oran, ABD'deki düzeye yakındır.

Bir bütün olarak bakıldığında, Azerbaycan hariç bölge ülkelerinin tamamında üniversiteye gitme oranı dünya ortalamasının çok üzerindedir. Özellikle Rusya Federasyonu bu gösterge açısından diğer ülkelerin önüne geçmiştir.

Okullaşma oranına ilişkin veriler eğitimin yaygınlığını göstermekte, niteliği ve toplum açısından önceliği konusunda bir bilgi vermemektedir. Eğitimin niteliğini ölçmek zor olmasına karşın, ulusal gelir içinde eğitime ayrılan pay, bir girdi göstergesi olarak eğitiminin niteliği ve önceliği konusunda bilgi verebilmektedir. Bu amaçla Tablo 12'de kamunun eğitim harcamalarının GSYİH'ya oranına ilişkin veriler sunulmuştur.

Eğitim harcamalarına ilişkin veriler, üniversiteleşme oranındaki görünümün tersine, bölge ülkelerinin dünya ortalamasının altında eğitime kaynak ayırdığını göstermektedir. Kamu eğitim harcamalarının ulusal gelire oranı, 2008 yılında AB, ABD ve dünya ortalamasında, sırasıyla, %4.9, %5.5 ve %4.5 olmasına karşın, tüm Kafkasya ülkeleri ve Türkiye'de bu değer %3'ün altındadır. Rusya Federasyonu'nda eğitim harcamalarının oranı zamanla artarak %3.9'a ulaşmıştır. İran'da eğitime ayrılan kaynaklar oldukça yüksek orandadır (%5.1). Tüm ülkelerde eğitim harcamalarının payı artma eğilimindeyken, Azerbaycan'da eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payının son 10 yıl içerisinde hızla düşmesi, bu ülkenin uzun dönemli ekonomik büyüme potansiyelini olumsuz yönde etkileyebilecektir.

Yenilik

Teknolojik yenilikler uzun dönemde ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından biridir. Yeni ürün ve proseslerin geliştirilmesi ve ekonomide yaygın olarak kullanılması sonucu üretkenlikte ve buna bağlı olarak rekabet gücünde artış gerçekleştirilebilir. Son yıllarda bilim ve teknolojideki değişimler, yeniliklerin ancak sistemli ve formel süreçler sonucu gerçekleşebilmesine yol açmıştır. Bu nedenle formel araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri teknolojik gelişme ve yenilik sürecinin en önemli girdisi ve göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranı, Ar-Ge'ye, dolayısıyla yenilik faaliyetlerine ayrılan kaynakların büyüklüğünü göstermektedir. Bu göstergeye bakıldığında, tüm Kafkasya ülkelerinin

Ar-Ge faaliyetlerine çok az kaynak ayırdığı ve bu faaliyetlerin zamanla önem kazanmadığı anlaşılmaktadır (Tablo 13). Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'da 2000'li yıllarda Ar-Ge'ye ayrılan kaynak, GSYİH'nın %0.3'ünden az olmuştur. Gelişmiş ülkelerde Ar-Ge'nin GSYİH içindeki payı artarken bu ülkelerde tam tersi bir eğilim gözlenmektedir. Bu durum, bu ülkelerin 2000'li yıllardaki ekonomik toparlanma sürecinin teknolojik gelişme ile desteklenmediğini göstermektedir. Rusya Federasyonu'nda Ar-Ge/GSYİH oranı yaklaşık %1 dolayındadır, fakat Rusya Federasyonu'nda da bir artma eğilimi yoktur. Bölge ülkeleri arasında sadece Türkiye'de Ar-Ge/GSYİH önemli bir artış göstermiş ve 1997'deki %0.3 düzeyinden 2008'de %0.7'ye çıkmıştır. Gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında (AB'de %1.9, ABD'de %2.7) bu oranın hala düşük olduğu açıktır.

Son yirmi yılda teknolojik değişim süreci büyük ölçüde bilişim ve iletişim teknolojileri tarafından belirlenmiştir. Artık bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanılmadığı bir ürün veya üretim süreci kalmamıştır. Bu teknolojilerin kullanımı da bölge ülkelerinin yeni teknolojileri ne ölçüde takip edebildiğini gösterecektir.

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin altyapısını artık internet oluşturmaktadır. Bu nedenle sabit genişbant internet abone sayısı, yeni teknolojilerin yaygınlığını ölçmek için bir gösterge olarak kullanılabilir. Sabit genişbant internet hizmeti 1990'lu yılların sonlarında yaygınlaşmaya başlamıştır. Günümüzde AB ve ABD gibi gelişmiş ülkelerde sabit genişbant internet abone sayısı (bin kişide) 20 kişiyi geçmiştir. Kafkasya'daki ülkelere bakıldığında bu teknolojinin hemen hemen hiç yaygınlaşmadığı, bu konudaki alt yapı yatırımlarının çok yetersiz kaldığı görülmektedir. Bölge ülkeleri arasında sadece Rusya Federasyonu ve Türkiye'de abone sayısı (bin kişide) 5 kişiyi geçmiştir.

Yapısal Değişme

Kalkınma süreci, ekonomik yapılarda önemli dönüşümlerin sağlanmasıyla gerçekleşebilir. Kalkınma sürecinde öncelikle sanayinin payı artma, tarımın payı ise düşme eğilimindedir. Belirli bir sanayileşme düzeyinden sonra, sanayinin ve tarımın payı azalırken hizmet sektörünün payı artmaya başlar. Sanayileşme süreci, sanayi sektörü diğer sektörlerden genelde daha üretken olduğu için, aynı

zamanda ortalama üretkenlikte ve dolayısıyla kişi başına GSYİH'da önemli artışlara yol açar. Sanayileşme aynı zamanda kentleşmeyi de teşvik ederek toplumsal yapıda da köklü dönüşümlerin yol açar.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinde, 1990'ların başlarında tarımın hala önemli bir sektör olduğu görülmektedir. Özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'da Sovyetler Birliği'nin son yıllarında tarımın GSYİH içindeki payı %30'lara ulaşmaktaydı. Ermenistan'da bu oran %21 iken, Rusya Federasyonu'nda da %16 düzeyindeydi. Bölge ülkelerinden Türkiye ve İran da tarımın görece önemli olduğu ülkelerdi. Karşılaştırma yapmak amacıyla, gelişmiş/ sanayileşmiş ülkelerde tarımın GSYİH içindeki payının %5'in altında olduğu vurgulanabilir.

Sovyetlet Birliği'nin dağılmasından sonra çözülen ekonomik yapıların en önemli etkisi sanayi üzerinde olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde, birlik düzeyinde bir sınai uzmanlaşmaya gidildiği için, eski ilişkilerin çözülmesi sınai üretimi olumsuz etkilemiş, bu nedenle sanayinin GSYİH içindeki payı hızla azalmıştır. Bu eğilim dışında kalan tek ülke Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan'da, petrol ve doğal gaz üretimi ve iletimine bağlı olarak sanayinin payı 1990'larda ve 2000'li yıllarda artmıştır. Ermenistan'da 1990'lardaki çöküşten sonra, 2000'li yıllardaki büyümede sanayi önemli bir rol oynamıştır. 2000'li yıllarda hızla büyüyen Ermenistan'da sanayi daha da hızlı bir büyüme gerçekleştirmiş ve sanayinin GSYİH içindeki payı 1999'da %32'den 2008'de %45'e çıkmıştır. Gürcistan'da ise, 1990'larda düşen sanayinin payı, 2000'li yıllarda bir toparlanma gösterememiştir. Rusya Federasyonu'nda da benzer bir süreç yaşanmıştır. 1990'da GSYİH'nın %48'i düzeyinde olan sınai üretim, 1999'da %37'ye düşmüş, 2000'lerin sonunda da hemen hemen aynı düzeyde kalmıştır. Rusya Federasyonu'ndaki sanayi payı, gelişmiş ülkelerdeki paydan (AB %26, ABD %22) çok daha yüksektir.

2000'li yıllarda Ermenistan hariç diğer Kafkas ülkelerinde tarım hızla önem kaybetmiş, buna karşın hizmet sektörü büyümüştür. 2000'lerin sonlarına gelindiğinde bu ülkelerde tarımın GSYİH içindeki payı %10'un altına düşmüştür. Ermenistan'da %20'lik payı ile tarım hala önemli bir sektördür. Bu durum, Ermenistan'ın bölgesel ticaretin (petrol ve doğal gaz ticareti dahil) dışında kalmasıyla açıklanabilir.

Sonuç olarak, 2000'li yıllarda Kafkasya'daki ülkelerin ekonomik yapılarının hızla değiştiği, bu ülkelerde tarımdan hizmet sektörüne doğru bir dönüşümün yaşandığı söylenebilir. Ermenistan hariç, bu ülkelerde 1990'lı yıllarda düşen sanayinin payı, 2000'li yıllarda pek fazla değişmemiştir.

İstihdam ve Gelir Dağılımı

Ekonomik büyümeye ilişkin veriler, Kafkasya'daki ülkelerin çok farklı performansa sahip olduğunu göstermiştir. 2000'li yıllarda Güney Kafkasya ülkeleri arasında en hızlı büyüyen ülke, Azerbaycan olmuştur. Yenilik ve eğitim gibi göstergeler açısından pek iyi durumda olmayan Azerbaycan'ın hızlı büyümesi doğal kaynakların kullanımına dayalı olmuştur. Coğrafi ve siyasi dezavantajına karşın Ermenistan'ın büyüme performansı da son derece başarılıdır. Ermenistan'ın bu başarısı bir ölçüde yurt dışından gelen yatırımlar ve görece eğitimli işgücü temelinde gerçekleşmiştir. Gürcistan coğrafi avantajlarına karşın bölgede en yavaş büyüyen ülke konumundadır. Gürcistan en yoğun dış yatırım alan ülke olmasına karşın özellikle yurt içi tasarrufların ve dolayısıyla yatırımların düşük olmasından dolayı Azerbaycan ve Ermenistan kadar hızlı büyüyememiştir. Son olarak, Rusya Federasyonu da 2000-sonrası dönemde oldukça hızlı bir şekilde büyümüş ve nüfusu azalmasına karşın GSYİH'sı 2000-2008 döneminde yılda ortalama %7 artmıştır. Rusya Federasyonu'nun büyümesinde de doğal kaynakların önemli bir rol oynadığı açıktır.

Ekonomik büyüme, tek başına toplumsal refah ve kalkınma için yeterli değildir. Büyüme ile birlikte istihdam ve gelir dağılımı da ekonomik kalkınma sürecinin önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde istihdam ve gelir dağılımındaki gelişmeler incelenmiştir.

İstihdamı belirleyen en önemli değişken, işgücüne katılma oranıdır (çalışma yaşındaki nüfus içinde çalışan veya iş arayan kesimin oranı). İşgücüne katılma oranı demografik, ekonomik ve kültürel etkenler tarafından belirlenmektedir. Örneğin kırsal kesimde nüfusun önemli bir kısmı tarımsal faaliyetlerle uğraştığı için işgücüne katılma oranı yüksek olmaktadır. Fakat kentsel kesimde özellikle kadınlar arasında işgücüne katılma oranı daha düşük olabilmektedir. Geleneksel/ataerkil ilişkilerin yaygın olduğu toplumlarda kentlerde kadınların işgücüne katılma oranı düşüktür. İşgücüne katılma oranı,

ekonomik koşulların kronik olarak kötüleştiği ve insanların iş bulma umudunu yitirdiği dönemlerde de düşük düzeyde olabilmektedir.

Kafkasya'daki ülkelerde kadın ve erkeklerin işgücüne katılma oranı gelişmiş ülkelerdeki düzeydedir (Tablo 16). Özellikle kadınların işgücüne katılma oranının yüksek olması ve 1990'dan sonra tarımın payının düşmesine rağmen kadınların işgücüne katılma oranının önemli bir düşüş göstermemesi, kentsel kesimde de kadınların işgücüne katılma oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Güney Kafkasya ülkelerinden sadece Gürcistan'da işgücüne katılma oranı hem kadınlar, hem de erkekler için düşme eğilimindedir. Rusya Federasyonu'nda (özellikle kadınların) işgücüne katılma oranı 1990'larda, ekonomik koşullardan dolayı azalmış fakat 2000'lerde tekrar artma eğilimine girmiştir.

İşgücüne katılan nüfusun bir kısmı çalışmamakta, yani işsiz kalmaktadır. İşsiz nüfusun işgücüne oranı da işsizlik oranını vermektedir. Gürcistan hariç tüm bölge ülkelerinde işsizlik oranı 2000'li yıllarda düşmüştür (Tablo 17). 2007 itibariyle en düşük işsizlik oranına Rusya Federasyonu (%6.1) ve Azerbaycan (%6.5) sahipken, en yüksek işsizlik oranı Gürcistan'dadır (%13.3). Ermenistan'ın en son işsizlik verisi 2004 yılı için mevcuttur (%9.6), fakat bu oranın hızlı büyümeden dolayı 2000'li yılların sonuna doğru biraz daha düştüğü varsayılabilir. Bu işsizlik oranları Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılabilir düzeydedir.

Gelir dağılımı verilerine ulaşmak zor olduğu için bu amaçla belirli yıllarda anket çalışması yoluyla veri derlenmektedir. Farklı ülkelerde farklı kapsamlarda ve dönemlerde çalışmalar yapıldığı için uluslararası karşılaştırmalar zor olmaktadır. Bu nedenle gelir dağılımına ilişkin karşılaştırmayı, 1990'lı ve 2000'li yıllardaki verilerin ortalamalarını alarak yapıyoruz. Gelir dağılımını yansıtan ölçüt olarak, nüfusun en zengin %10'u ile en yoksul %10'unun toplam gelirden aldığı pay ile bu paylar arasındaki oranı kullandık. Bu oran, nüfusun en zengin %10'unun, en yoksul %10'undan kaç kat daha zengin olduğunu göstermektedir.

2000 yılında ABD'de nüfusun en zengin %10'u toplam gelirin %29.9'unu alırken, en yoksul %10'unun payı ise sadece %1.9 olmuştur. Bir başka deyişle, en zenginler en yoksullardan 16 kat daha zengindi. Güney Kafkasya ülkelerindeki gelir dağılımının 1990'lı

yıllarda ABD'dekinden kısmen daha eşit olduğu görülmektedir. Rusya Federasyonu'nda ise 1990'larda ekonomik çöküş ile birlikte son derece eşitsiz bir gelir dağılımının yaratıldığı açıktır. Rusya Federasyonu'nda 1993 yılında en zengin %10 ile en yoksul %10 arasında 25 kat fark oluşmuştur. Ancak hem Rusya Federasyonu'nda hem de Güney Kafkasya ülkelerinde ekonomik toparlanma ile birlikte gelir dağılımının da daha eşit bir hale geldiği görülmektedir. Örneğin Ermenistan'da zengin-yoksul farkı 1990'larda 12.3 kattan 2000'lerde 8.2 kata, Azerbaycan'da da 1990'larda 10.2 kattan, 2000'lerde 5.1 kata düşmüştür. Bu gösterge açısından da Gürcistan bir istisna oluşturmaktadır. Gürcistan'da, diğer ülkelerden farklı olarak, gelir dağılımı 2000'lı yıllarda daha da bozulmuştur. Benzer bir eğilim Türkiye'de de gözlenmektedir.

İstihdam ve gelir dağılımı verilerine göre 2000'li yıllarda işsizliğin ve gelir dağılımında eşitsizliğin en fazla olduğu ülke Gürcistan olmuştur. Azerbaycan ve Rusya Federasyonu'nda işsizlik kısmen düşüktür (Avrupa düzeyinde) ve gelir dağılımı son yıllarda daha eşit bir hale gelmiştir.

Ekonomik büyüme sonucu refahın artışının, daha uzun ve kaliteli yaşama yol açması beklenmektedir. "Yaşam kalitesi"ni ölçmek kolay değilse de, yaşam süresine ilişkin tahmin yapılabilmektedir. Yaşam kalitesi arttıkça yaşam süresi de artacağı için, yaşam süresinin bu açıdan da bir gösterge olacağı kabul edilebilir.

Bölge ülkelerinde doğumda ortalama yaşam beklentisine ilişkin veriler Tablo 19'da sunulmuştur. AB ve ABD'de yaşam beklentisi, kadınlarda 80 ve erkeklerde 75 yaşın üzerindedir. Ermenistan ve Azerbaycan'da, özellikle 2000'li yıllarda, yaşam beklentisinde hızlı bir artış gözlenmektedir. Yaşam beklentisindeki artışın 2000'li yıllarda daha hızlı olması, bu artışta ekonomik koşulların etkide bulunduğunu göstermektedir. Bu iki ülkede son 10 yıl içerisinde yaşam beklentisi üç yıldan fazla artmıştır. Bir başka deyişle, 2008'de Ermenistan'da doğan bir kız çocuğunun, 1999'da doğan bir kız çocuğuna göre üç yıl daha uzun yaşaması beklenmektedir. Ekonomik açıdan en zayıf performansın gözlendiği Gürcistan'da yaşam beklentisindeki artış da sınırlı olmuştur (son 10 yıl içerisinde sadece 0.5 yıl).

Rusya Federasyonu'nda, 1990'lardaki ekonomik çöküşün etkileri yaşam beklentisinde kendisini çarpıcı bir şekilde göstermektedir. Sağlık teknolojilerindeki tüm gelişmelere karşın Rusya Federasyonu'nda 1990'ların başlarından 2000'lerin ortalarına kadar yaşam beklentisi olağanüstü düzeyde düşmüştür (1991'den 2004'e kadınlarda iki, erkeklerde beş yıl). 2004'den sonra, ekonomik durumdaki düzelmenin etkisiyle, yaşam beklentisinde hızlı bir artış yaşanmaktadır. 1990'larda yaşam beklentisi düşük olan İran ve Türkiye'de de hızlı bir iyileşme gözlenmektedir.

Bölgesel ve Uluslararası Ticari Bağlantılar

Ticaret, bölge ülkeleri arasındaki en önemli ekonomik ilişki biçimidir. Bu nedenle makalenin bu bölümünde uluslararası ticaret ve bölge ülkeleri arasında ikili ticari ilişkiler incelenecektir.

Sovyetler Birliği döneminde cumhuriyetler arasındaki ekonomik işbölümü nedeniyle tüm Sovyet cumhuriyetlerinde "dış" ticaret, yani cumhuriyetler-arası ticaret önemli düzeyde bulunmaktaydı. Fakat cumhuriyetler-arası ekonomik ilişkilerin Sovyetler Birliği ile birlikte hızla çözülmesi, tüm bu ülkelerin ihracatında da bir çöküşe yol açmış, ekonomik çöküşle birlikte ithalat göreli olarak önem kazanmıştır (Tablo 20). Bu nedenle 1990'lı yıllarda Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'da mal ve hizmet ihracatının GSYİH'ya oranı hızla düşmüştür. Ekonomik olarak merkezi konuma olan ve petrol ve doğal gaz ihracatını devam ettiren Rusya Federasyonu'nda ise, ihracat/GSYİH oranı, 1990'larda GSYİH'daki gerilemeden dolayı artmıştır. 2000'li yıllarda Azerbaycan'da petrol ihracatından dolayı ihracat/GSYİH hızla artarken, Ermenistan ve Gürcistan'da özellikle 2000'lerin ilk yarısında kısmi artışlar yaşanmıştır. 2000'li yıllar dünya genelinde dış ticaretin arttığı bir dönem olmuş, Türkiye ve İran'da da ihracat/GSYİH oranı bu genel artışa paralel bir gelişme izlemiştir.

Ermenistan ve özellikle Azerbaycan'da 2000'li yıllarda GSYİH'nin göreli olarak hızla artmasından ve yurt içi üretimin toparlanmasından dolayı ithalat/GSYİH oranı 2000'li yıllarda düşüş eğiliminde olmuştur. Bu düşüş eğilimi, aynı dönemde dünya ticaretinde görülen ithalat/GSYİH oranındaki artışa ters bir eğilim gibi görünse de, aslında bir anlamda 1990'ların sonlarındaki çok yüksek oranından "normale dönüş" olarak tanımlanabilir. Bu nedenle,

Rusya Federasyonu'nda 2000'li yıllarda ithalat oranının tedrici olarak yükselmesi, 1990'larda göreli olarak az ithal ürün kullanan ve dünya ekonomisi ile daha fazla eklemlenen bu ülke için de beklenen bir süreçtir. Gürcistan'daki süreç ise tüm bu ülkelerden farklı gelişmiştir. 1990'ların sonlarında zaten yüksek olan ithalat oranı (%38) 2000'li yıllarda da giderek artmış 2008'de ise %60'a yaklaşmıştır. Gürcistan'da ithalatın artma eğilimi, daha önceki bölümde incelenen yoğun dış kaynak girişinin yansımasıdır. 2009 dünya krizi ile dünya ticaretinin daralması sonucu tüm ülkelerde ihracat ve ithalat oranlarında önemli düşüşler gerçekleşmiştir.

İhracat ve ithalat oranlarında bu önemli değişimlere karşın Ermenistan ve Gürcistan'ın dış ticaret hacmi hala çok küçük miktardadır. 2008 yılında Ermenistan ve Gürcistan'ın toplam mal ve hizmet ihracat değerleri sırasıyla, sadece 1.1 ve 2.4 milyar dolarken, ithalat değerleri de 3.8 ve 6.3 milyar dolar olmuştur. Azerbaycan petrolden dolayı 2008 yılında toplam ihracatını 30.6 milyar dolara çıkarmış, ithalatı ise 7.6 milyar dolarda kalmıştır. Bu sayılar, Rusya Federasyonu'nun (471.6 milyar dolar ihracat ve 291.9 milyar dolar ithalat) ve Türkiye'nin (140.8 milyar dolar ihracat ve 193.8 milyar dolar ithalat) dış ticaret hacmi ile karşılaştırıldığında çok küçük kalmaktadır.

Dış ticaret yapısındaki bu değişimler sonucu Kafkasya ülkelerinde cari açık yapıları da farklı olmuştur. Ermenistan ve Gürcistan tüm dönem boyunca çok büyük cari açık vermişlerdir. Ermenistan'da 1990'larında sonlarında GSYİH'nın %20'sine ulaşan cari açık, 2000'lerin ortalarına %1-2 düzeyinde çekilmiş fakat 2006'dan sonra hızla artarak 2009'da %16'ya çıkmıştır. Gürcistan'da cari açık kronik olarak çok yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. 2000'lerin ilk yarısında %6-9 arasında seyreden cari açık, 2004'den sonra sürekli bir şekilde artmış, 2007'de %20 ve 2008'de %23 ile rekor düzeye çıkmıştır. 2009 yılında ise ithalattaki sert kesinti nedeniyle ancak %11'e inebilmiştir. Rusya Federasyonu, petrol ve doğal gaz gelirlerinin avantajıyla 2000'li yıllarda sürekli cari fazla vermiş (yaklaşık %9), Türkiye ise 2000'li yıllarda cari açık ile büyüyebilmiştir.

Dış ticaretin kompozisyonu, bir ülkenin uluslararası işbölümdeki konumunu göstermektedir. Bu nedenle 2000'li yıllar için bölge ülkelerinin ihracat ve ithalatının yapısı Tablo 21'de sunulmuştur.

Ermenistan'ın ihracat yapısında, 2000'li yıllarda içecek, tütün ve mamül malların (tekstil/hazır giyim dahil) payının arttığı, hammadde payının ise azaldığı görülmektedir. Bu durum Ermenistan'ın emek-yoğun ürünlerde ihracat ve üretim artışı sağlayabildiğini göstermektedir. İthalat yapısında gıda ve yakıtın payı azalırken, mamül ürünler ve makinanın payı artmaktadır. Özellikle makina ithalatındaki artış, emek-yoğun da olsa sınai üretimin gelişmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Azerbaycan'ın ihracatında yakıt ürünleri (petrol ve doğal gaz) giderek payını arttırmış ve bu ülkenin adeta tek ihraç ürünü haline gelmiştir (2008'de toplam ihracatın yaklaşık %90'ı). İhracatın tek üründe uzmanlaşması, ülkenin dış risklere (petrol fiyatlarındaki değişime) çok duyarlı bir ekonomik yapıya sahip olmasına yol açmıştır. İthalatta da en önemli payı (bu sektöre yönelik) makina oluşturmaktadır. Ayrıca gıda ve mamül ürünlerin de payının göreli olarak yüksek olması, temel ürünlerde dahi Azerbaycan'ın rekabetçi olamamasının bir sonucudur.

Gürcistan'ın ihracat yapısında önemli bir değişim yaşanmamıştır. İhracatta gıdanın payı kısmen azalırken, hammadde (2000'lerin ortaları) ve mamül ürünlerde (2000'lerin sonları) artış gözlenmiştir. Gıda, yakıt, mamül ürünler ve makina en önemli ithal ürünleri arasındadır. Bu durum, Gürcistan'ın da, Ermenistan gibi, daha çok emek-yoğun, düşük-teknolojili bazı ürünlerde sınai üretimini sürdürebildiğini göstermektedir.

Rusya Federasyonu'nda da yakıt (petrol ve doğal gaz) ihracat içinde giderek artan bir paya sahip olmuştur. Petrol ve doğal gaz 2008'de Rusya'nın ihracat gelirinin yaklaşık %60'ını oluşturmuştur. Mamül ürünler ve diğer imalat sanayiileri de ihracat içinde kısmen önemli paya sahiptir. Rusya'nın ithal ettiği ürünler büyük ölçüde makina ve kısmen gıda, kimyasal ürünler ve mamül ürünlerden oluşmaktadır.

İran da Azerbaycan ve Rusya Federasyonu'na benzer bir yapıya sahiptir. Petrol ve doğal gaz en önemli ihraç ürünü olurken, ithalat makina, kimyasal ürünler ve mamül ürünlerde yoğunlaşmıştır.

Bölge ülkeleri arasında en çeşitlenmiş ve sınai ihracat yapısına Türkiye sahiptir. Türkiye'nin ihracatının en büyük kısmını makina

(otomobil dahil) oluşturmaktadır (2008'de %31). Makinayı az farkla mamül ürünler (%29) ve gıda (%7) takip etmektedir. Türkiye orta-teknolojili ürünlerde rekabetçidir. Türkiye'nin ithalatında makina, mamül ürünler, yakıt ve kimsayal ürünler önemli bir yer tutmaktadır (Türkiye'nin 1990'lardaki gelişimi için bkz. Taymaz ve Voyvoda, 2009).

Bölge ülkeleri arasındaki ikili ticari ilişkilere bakıldığında, yukarıda özetlenen uzmanlaşma yapılarının yansımaları ikili ilişkilerde de gözlenmektedir. Türkiye Azerbaycan'ın toplam ithalatının %11'ini ve Gürcistan'ın toplam ithalatının %15'ini sağlamaktadır (Tablo 22). Rusya Federasyonu'nun ithalatında Türkiye'nin payı son derece küçüktür (%2.2).

Ermenistan ve Azerbaycan'ın ithalatında %18 ve Gürcistan'ın ithalatında %9 paya sahip Rusya Federasyonu bölgedeki en önemli "tedarikçi" konumundadır. Güney Kafkasya ülkeleri arasında ticaret çok düşük düzeydedir. En önemli ticaret, Azerbaycan'dan Gürcistan'a yönelik petrol ve doğal gaz ihracatıdır (2007-2008 ortalaması yaklaşık 400 milyon dolar). Doğrudan ticaret olmamasına karşın Türkiye'den Ermenistan'a yapılan kayıtlı 200 milyon dolarlık ihracat da önemli bir düzeydedir. Güney Kafkasya ülkeleri arasında ticaretin kısıtlı olması, siyasi nedenler kadar, bu ülkelerin zayıf ve birbirine benzer sınai yapılarıyla da açıklanabilir.

Ermenistan ve Azerbaycan için Rusya Federasyonu çok önemli bir gıda, içecek, demir-çelik, makina ve ulaşım aracı tedarikçisi konumundadır. Bu iki ülkenin gıda ve içecek ithalatında Rusya Federasyonu'nun payı %30'u bulmakta, demir-çelik, makina ve ulaşım araçlarında da %15-20 düzeyinde olmaktadır. Rusya Federasyonu Ermenistan için enerji kaynağı olarak da önemli bir konumdadır. 2000'li yılların ortalarından itibaren Rusya Federasyonu-Gürcistan ilişkilerinin gerilmesi ve 2008'deki savaşa karşın, Rusya Federasyonu 2007-2008 yıllarında Gürcistan'ın da gıda, içecek ve yakıt ithalatında önemli bir paya sahip olmuştur.

Türkiye, üç Güney Kafkasya ülkesine önemli oranda kimyasal ürünler, tekstil, hazır giyim, demir-çelik, makina ve ulaşım araçları ihraç etmektedir. Bir anlamda Rusya Federasyonu (ve kısmen Azerbaycan) bölgenin enerji tedarikçisi olurken, Türkiye de bölge ülkelerine sınai ürünler ihraç etmektedir. Türkiye enerji açısından

büyük ölçüde Rusya Federasyonu'na bağımlıdır. İran'ın Güney Kafkasya ülkeleri ile ticareti çok sınırlı düzeydedir (toplam ithalattaki payı, Ermenistan'da %4.8, Azerbaycan'da %1.6, Gürcistan'da %0.9).

Enerji ve İletimi

Kafkasya petrol kaynaklarından dolayı 20.yy başlarından itibaren ilgi odağı olmuştur. 20.yy sonlarında Hazar Denizi ve Orta Asya'da yeni petrol ve doğal gaz yataklarının bulunması ve Avrupa ülkelerinde enerji talebinin hızla artması, Kafkasya'nın enerji iletiminde de stratejik önemini arttırmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkasya'da inşa edilen en önemli petrol iletim hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı olmuştur (boru hattının yapımı ve siyasi sorunlar için bkz. Starr ve Cornell (der.), 2005). 1,800 km uzunluğundaki hat Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki Şiraz-Güneşli yatağını Gürcistan üzerinden Akdeniz kıyısında Ceyhan'a (Türkiye) bağlamaktadır. Uzun bir dönem süren politik çekişmelerden sonra hattın inşası Mayıs 2005'de tamamlanmış ve Bakü'den pompalanan ilk petrol Mayıs 2006'da Ceyhan'a ulaşmıştır.

Ekonomik açıdan BTC boru hattından en önemli yararı Azerbaycan ve çok-uluslu petrol şirketleri elde etmektedir. Boru hattı günde 1 milyon varil taşıyabilecek kapasitede tasarlanmıştır. Petrolün varil fiyatı 70 dolar olduğundan, bu hattan taşınan petrol üreticilerinin yılda 25 milyar dolar gelir elde etmesini sağlayacaktır.

Gürcistan ve Türkiye'nin boru hattından elde ettikleri tek doğrudan gelir, taşınan petrole bağlı olarak iletim ücreti ve işletme masrafı almalarıdır. Yapılan tahminlere göre petrol iletiminin başlamasından sonraki ilk 16 yıl Türkiye yılda 140-200 milyon dolar, 17-40. yıllarda da yılda 300 milyon dolara varan iletim ücreti alacaktır (bkz. BTC Proje Direktörlüğü, t.y.). Gürcistan'ın alacağı iletim ücreti, boru hattının tam kapasitede çalıştığı 2012 yılında 50 milyon dolara ulaşacaktır. IMF tahminlerine göre, orta dönemde BTC boru hattından Gürcistan'ın alacağı iletim ücretinin devlet bütçesine katkısı en fazla GSYİH'nın %0.6'sı kadar olacaktır (Billmeier vd., 2004). Şiraz-Güneşli yataklarındaki azalan petrol üretiminin yaratacağı açığın Kazak petrolü ile giderilmesi durumunda Gürcistan'ın elde edeceği iletim ücreti artabilecektir.

Bölgede yeni petrol ve doğal gaz hatları inşa edilmesine yönelik çeşitli öneri ve projeler vardır. En önemli öneriler Güney Akımı ve Nabucco projeleridir. Rusya tarafından desteklenen Güney Akımı projesi Rusya'dan Kara Deniz ve Bulgaristan üzerinden Avrupa ülkelerine (İtalya ve Avusturya) doğal gaz iletimi için önerilmiştir. Erzurum'dan Avusturya'ya kadar uzanacak olan Nabucco hattının Avrupa'nın mevcut doğal gaz kaynaklarını çeşitlendireceği düşünülmektedir. Bu nedenle Nabucco projesi AB, ABD ve en önemli geçiş ülkesi olan Türkiye tarafından desteklenmektedir. Boru hattının inşasına ilişkin hükümetler arası anlaşma Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Avusturya başbakanları tarafından 13 Temmuz 2009'da Ankara'da imzalanmıştır. Gürcistan devlet başkanı Saakaşvili, anlaşmaya taraf olmadığı halde, imza törenine katılmıştır.

Petrol iletimininden bölge ülkeleri arasında en çok ekonomik yarar sağlayan ülke Gürcistan olmuştur. Gürcistan, petrol ve doğal gaz iletiminde, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye olan sorunlarını ve ABD ve AB ülkelerinin İran'a karşı turumunu iyi değerlendirerek bölgedeki tek seçenek konumuna gelmiştir. Fakat BTC boru hattından elde ettiği gelire bakıldığında, enerji iletiminin Gürcistan açısından doğrudan iktisadi getirisinin çok kısıtlı olduğu söylenebilir. Gürcistan, enerji iletimindeki siyasi konumunu dış destek ve yatırımlar ile ekonomik faydaya dönüştürebilmiştir.

Sonuçlar ve Beklentiler

Bu çalışma, Kafkasya ülkelerinin 2000'li yıllardaki ekonomik dönüşüm ve kalkınma süreçlerinin önemli ölçüde farklılaştığını göstermektedir. Ermenistan, olumsuz coğrafi konumuna ve iki büyük komşusu ile (Türkiye ve Azerbaycan) yaşadığı siyasi sorunlara karşın 2000'li yıllarda hızlı bir büyüme gerçekleştirebilmiştir (2000-2008 yıllık ortalama reel GSYİH büyüme hızı yaklaşık %10). Ermenistan'ın hızlı büyümesindeki en önemli etkenlerden biri, yüksek yatırım oranı, yani sermaye birikimi olmuş, emek-yoğun ve düşük teknolojili sanayileri bir ölçüde toparlanmıştır. Aynı dönemde eğitim yatırımlarının tedrici olarak artması ve üniversiteye giden nüfus oranındaki artış, insan sermayesinde de bir birikimin gerçekleştiğini göstermektedir.

Azerbaycan, 2000'li yıllarda en hızlı büyüyen bölge ülkesi konumundadır (2000-2008 yıllık ortalama reel GSYİH büyüme hızlı %15'den fazla). Azerbaycan'ın bu hızlı büyümesindeki itici motor, ihracatının %90'ına ulaşan petrol ve doğal gaz üretimidir. Azerbaycan hızla büyümesine ve kişi başına geliri (satın alma gücü paritesine göre) 10,000 dolara ulaşmasına karşın, ekonomisi henüz sağlam bir temele oturamamıştır. Azerbaycan'da eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payının azalması, hızlı büyümeye karşın üniversiteye giden öğrenci oranının hala çok düşük düzeyde kalması, 2000'lerin ilk yarısındaki büyük yatırımlardan sonra 2000'li yılların sonuna doğru yatırım oranının düşmesi, sabit sermaye ve insan sermayesi birikiminin uzun dönemli ve istikrarlı bir büyümeyi destekleyecek durumda olmadığını göstermektedir.

Gürcistan, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'la yaşadığı siyasi sorunlardan dolayı bölgede en elverişli siyasi-coğrafi konumda olmasına karşın, Güney Kafkasya ülkeleri arasında en yavaş büyüyen ülke olmuştur (2000-2008 yıllık ortalama reel GSYİH büyüme hızlı %7). Gürcistan'ın bu dönemdeki ekonomik büyümesi, dış borç ve yabancı sermaye yatırımları ile finanse edilen kamu harcamaları ve inşaat yatırımları olmuştur.

Gürcistan'da eğitim düzeyinin görece yüksek olmasına karşın, yurt içi tasarruf oranının son derece düşük olması, yatırımların ve ekonomik büyümenin tamamen dış desteğe bağlı olmasına yol açmıştır.[9] Yatırım düzeyi zaten düşük olan Gürcistan'ın 2004'den sonra askeri harcamalara olağanüstü düzeyde kaynak ayırması, ekonomik büyümesini engelleyen bir başka etken olmuştur.

Rusya Federasyonu'nun 2000'li yıllardaki büyüme performansı oldukça başarılı olmuştur (2000-2008 yıllık ortalama reel GSYİH büyüme hızlı %7). Rusya Federasyonu bu büyüme hızını, doğal nüfus artışı olmadan, büyük ölçüde petrol ve doğal gaz ihracatı ile gerçekleştirmiştir. Rusya Federasyonu'nun Sovyetler Birliği döneminde oldukça çeşitlenmiş bir sınai yapıya sahip olmasına karşın, 2000'li yıllarda büyümesinin motoru doğal

9 *Estonya ve Gürcistan'ın büyüme performansını karşılaştıran Gylfason ve Hochreiter (2009) benzer sonuçlara ulaşmıştır. Benzer bir analiz için bkz. Papava, 2009.*

kaynaklar olmuş, sınai yapıda önemli bir aşınma yaşanmıştır. Rusya Federasyonu'nun eğitimli nüfusu ve eğitime giderek daha fazla kaynak ayırması, uzun dönemde sürdürülebilir bir büyüme performansını yakalama potansiyelini arttırırken, doğal nüfus artış hızının pozitif olmaması ve giderek yaşlanan nüfus bu potansiyelin gerçekleşmesini zorlaştırmaktadır. Medvedev'in 2010 yılında açıkladığı "modernizasyon" projesinde açıkça ortaya konulduğu gibi Rusya Federasyonu yönetimi ekonomik sorunları teşhis etmektedir, fakat önerilen çözümlerin uygulanabilirliği zamanla görülecektir.

Kafkasya'daki ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler son derece kısıtlı düzeydedir. Bu ilişkilerin gelişmemesinin önemli bir nedeni siyasi olmakla birlikte, bu ülkelerin gelişmemişliği de ekonomik ilişkilerin zayıf kalmasına yol açmaktadır. Bu nedenle bölgede sağlanacak istikrar ve işbirliği ortamı, bölgesel ekonomik ilişkilerin gelişmesine ve ekonomik büyümeye önemli bir katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar

Billmeier, A., Dunn, J. ve van Selm, B. (2004), In the Pipeline: Georgia's Oil and Gas Transit Revenues, IMF Working Paper WP/04/209, Washington, D.C.

BTC Proje Direktörlüğü (t.y.), BTC Projesi (http://www.btc.com.tr/proje.html, 16 Mayıs 2009).

Gylfason, T. ve Hochreiter, E. (2009), "Growing Apart? A Tale of Two Republics: Estonia and Georgia", European Journal of Political Economy (25): 355-370.

Papava, V. (2009), "The 'Rosy' Mistakes of the IMF and World Bank in Georgia", Problems of Economic Transition (52): 44-55.

Starr, S.F. ve Cornell, S.E. (der.) (2005), The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Washington, D.C.

Taymaz, E. ve Voyvoda, E. (2009), "Industrial Restructuring and Technology Policy in Turkey", Z. Öniş ve F. Şenses (ed.), Turkey and the Global Economy: Neo-Liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era, Routledge.

Tablolar

Tablo 1. Nüfus
(milyon kişi)

	1990	1995	2000	2005	2009
Ermenistan	3.54	3.22	3.08	3.06	3.08
Azerbaycan	7.16	7.69	8.05	8.39	8.78
Gürcistan	5.46	5.07	4.74	4.46	4.26
İran	54.40	58.95	63.94	69.09	72.90
Rusya Fed	148.29	148.14	146.30	143.15	141.85
Türkiye	56.09	61.21	66.46	71.17	74.82
AB	471.27	477.51	481.40	490.12	498.64
ABD	249.62	266.28	282.17	295.75	307.01

Tablo 2. Net göç oranı
(yüzde)

	1990	1995	2000	2005
Ermenistan	-1.92	-15.51	-7.32	-3.26
Azerbaycan	-2.11	-1.51	-1.58	-1.19
Gürcistan	-1.18	-10.73	-8.22	-6.92
İran	0.51	-1.97	-0.09	-1.44
Rusya Fed	0.61	1.50	1.51	0.67
Türkiye	-0.13	-0.11	0.02	-0.10
AB	0.46	0.80	0.60	1.64
ABD	2.18	2.47	2.83	1.92

Tablo 3. Doğum ve ölüm oranları
(1000 kişi başına)

	1991	1999	2004	2008
Doğum oranları				
Ermenistan	20.8	13.5	14.3	15.2
Azerbaycan	26.3	15.4	15.1	17.9
Gürcistan	16.5	12.5	11.9	12.1
İran	32.9	20.3	19.6	19.0
Rusya Fed	12.8	8.6	10.3	11.7
Türkiye	25.4	22.0	19.4	18.3
AB	12.2	10.5	10.4	10.7
ABD	16.5	14.6	14.1	14.3
Dünya	25.4	21.9	20.6	20.0
Ölüm oranları				
Ermenistan	7.9	8.5	8.4	8.7
Azerbaycan	6.2	5.9	6.1	6.3
Gürcistan	9.2	10.1	10.9	11.9
İran	7.1	5.8	5.8	5.7
Rusya Fed	11.3	14.1	16.2	14.6
Türkiye	7.8	6.1	5.8	5.9
AB	10.4	10.2	9.9	9.7
ABD	8.6	8.6	8.4	8.1
Dünya	9.2	8.7	8.4	8.2

Tablo 4. Kırsal nüfus oranı
(yüzde)

	1990	1995	2000	2005	2009
Ermenistan	32.5	33.7	34.9	35.9	36.2
Azerbaycan	46.3	47.8	48.8	48.5	47.9
Gürcistan	44.9	46.1	47.3	47.5	47.2
İran	43.7	39.8	35.8	33.1	31.0
Rusya Fed	26.6	26.6	26.6	27.1	27.2
Türkiye	40.8	37.9	35.3	32.7	30.9
AB	28.5	28.0	27.5	26.8	26.2
ABD	24.7	22.7	20.9	19.2	18.0

Tablo 5. Kişi başına GSYİH
(SPG, dolar)

	1991	1999	2004	2008	2009
Ermenistan	2038	1822	3277	5871	5279
Azerbaycan	3454	1888	3287	8369	9638
Gürcistan	3741	2009	3085	4819	4774
İran	4849	6378	8480	11224	11558
Rusya Fed	7932	5722	9744	18588	18963
Türkiye	4329	8113	9139	13616	13885
AB	14889	20263	25223	31530	31457
ABD	23273	32510	39252	46918	45989
Dünya	4892	6442	8020	10504	10691

Tablo 6. GSYİH büyüme hızı
(yüzde)

	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2008	2009
Ermenistan	-14.2	5.3	10.6	11.9	-14.4
Azerbaycan	-15.6	2.5	10.6	24.2	9.3
Gürcistan	-24.1	6.1	5.8	8.4	-3.9
İran	5.7	3.6	5.7	5.2	1.8
Rusya Fed	-8.8	-1.0	6.9	7.1	-7.9
Türkiye	3.6	4.4	4.4	5.2	-4.7
AB	1.5	2.7	2.2	2.2	-4.3
ABD	2.4	4.0	2.6	1.9	-2.6
Dünya	2.3	3.1	2.9	3.3	-1.9

Tablo 7. Sabit sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
Ermenistan	36.4	16.3	23.4	38.4	30.8
Azerbaycan	15.9	32.0	55.3	20.7	21.9
Gürcistan	21.4	25.9	27.1	23.6	14.4
İran	27.0	28.8	28.7	25.8	
Rusya Fed	26.0	15.3	18.4	21.6	21.4
Türkiye	23.3	20.9	18.7	20.9	16.9
AB	21.9	20.2	19.4	20.7	18.7
ABD	16.8	19.4	18.5	18.3	15.1
Dünya	22.2	21.6	20.6	21.5	19.5

Tablo 8. Yurtiçi tasarrufların GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
Ermenistan	28.1	-12.7	8.3	16.8	8.2
Azerbaycan	19.4	7.1	31.8	63.0	49.7
Gürcistan	24.9	7.0	16.0	0.7	-7.4
İran	29.8	33.5	38.5	43.8	
Rusya Fed	33.4	26.8	32.7	33.7	26.1
Türkiye	20.1	21.3	16.7	16.8	13.7
AB	21.9	21.9	20.9	22.0	18.9
ABD	16.1	17.8	13.9	13.2	11.4
Dünya	22.8	22.4	21.3	21.9	19.0

Tablo 9. Net yabancı sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
Ermenistan		9.1	5.6	7.7	8.9
Azerbaycan		17.1	43.1	-7.2	1.1
Gürcistan		5.1	9.0	14.7	6.1
İran	-0.3	0.0	1.9	0.5	0.9
Rusya Fed		1.4	2.2	4.4	3.0
Türkiye	0.5	0.3	0.6	3.0	1.3
AB	1.3	5.2	2.6	5.3	2.6
ABD	0.6	2.6	0.9	2.1	1.0
Dünya	0.9	3.2	1.8	3.7	1.8

Tablo 10.Askeri harcamaların GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
Ermenistan		3.61	2.74	3.18	4.04
Azerbaycan		2.52	2.52	3.20	3.49
Gürcistan		1.03	1.22	8.84	5.63
İran	1.91	2.91	3.34	2.82	
Rusya Fed	19.09	3.33	4.07	3.47	4.33
Türkiye	3.65	3.62	3.09	2.19	2.76
AB	2.65	1.97	1.87	1.73	1.82
ABD	5.02	3.10	3.87	4.13	4.64
Dünya	3.35	2.31	2.48	2.42	2.66

Tablo 11. Üniversiteye gitme oranı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008
Ermenistan	23.5	23.7	25.6	34.2
Azerbaycan	23.3	15.7	15.1	15.5
Gürcistan	36.7	36.0	41.7	35.7
İran	5.9	17.5	20.1	33.0
Rusya Fed	52.8		67.7	76.1
Türkiye	12.4	21.4	28.7	37.7
ABD	72.7	70.7	81.0	82.3
Dünya		17.9	22.9	26.1

Tablo 12. Kamu eğitim harcamalarının GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1999	2004	2008
Ermenistan	2.24	2.32	3.02
Azerbaycan	3.80	3.29	1.80
Gürcistan	2.13	2.49	2.81
İran	4.53	4.85	5.14
Rusya Fed	2.94	3.61	3.87
Türkiye	1.48	3.04	2.86
AB	4.81	5.30	4.94
ABD	5.06	5.73	5.54
Dünya	4.23	4.42	4.53

Not: Türkiye ve Rusya Federasyonu için "2008" verisi 2006 yılı içindir.

Tablo 13. Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranı
(yüzde)

	1997	1999	2004	2008
Ermenistan	0.19	0.22	0.23	0.21
Azerbaycan	0.30	0.41	0.31	0.18
Gürcistan	0.34	0.32	0.23	
İran			0.63	
Rusya Fed	1.00	0.98	1.22	1.12
Türkiye	0.34	0.42	0.50	0.71
AB	1.78	1.80	1.85	1.98
ABD	2.56	2.64	2.62	2.67
Dünya	2.03	2.10	2.08	2.21

Tablo 14. Sabit genişbant internet abone sayısı
(1000 kişide)

	1999	2004	2008
Ermenistan		0.0	0.1
Azerbaycan			0.4
Gürcistan		0.0	1.7
İran			0.3
Rusya Fed	0.0	0.4	5.0
Türkiye	0.0	0.6	7.1
AB	0.0	6.5	21.6
ABD	0.6	11.2	23.7
Dünya	0.0	2.1	5.8

Tablo 15. GSYİH içinde tarım,sanayi ve hizmetlerin payı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
Tarım					
Ermenistan	21.2	31.7	24.2	19.1	20.7
Azerbaycan	30.7	19.0	12.7	6.6	8.2
Gürcistan	30.1	26.9	19.2	10.0	9.6
İran	18.8	16.2	11.6	10.2	
Rusya Fed	15.5	6.5	5.9	4.4	4.7
Türkiye	16.9	12.6	11.2	8.6	9.3
AB	3.5	2.6	2.1	1.7	1.5
ABD	2.0	1.3	1.3	1.2	
Dünya	5.2	3.9	3.4	2.9	
Sanayi					
Ermenistan	50.6	31.5	38.2	44.5	34.6
Azerbaycan	32.1	38.6	53.7	69.2	60.0
Gürcistan	35.3	22.7	26.0	23.1	21.4
İran	28.7	30.4	41.8	44.5	
Rusya Fed	48.0	37.3	34.4	36.2	32.8
Türkiye	32.4	34.4	28.6	28.0	25.8
AB	32.7	28.3	26.2	26.2	23.8
ABD	27.3	24.1	21.8	21.5	
Dünya	32.7	29.0	27.5	27.4	
Hizmetler					
Ermenistan	28.2	36.8	37.6	36.5	44.8
Azerbaycan	37.2	42.4	33.7	24.2	31.8
Gürcistan	34.5	50.4	54.7	66.9	69.0
İran	52.5	53.4	46.6	45.3	
Rusya Fed	36.6	56.2	59.6	59.4	62.5
Türkiye	50.6	53.0	60.3	63.4	64.9
AB	63.8	69.1	71.8	72.2	74.7
ABD	70.8	74.7	76.9	77.3	
Dünya	62.1	67.0	69.0	69.8	

Tablo 16. İşgücüne katılım oranları
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008
Kadınlar				
Ermenistan	60.6	57.0	58.3	59.0
Azerbaycan	59.5	56.2	58.9	60.4
Gürcistan	59.8	57.8	56.4	55.4
İran	21.7	27.9	30.1	31.2
Rusya Fed	59.5	53.4	55.0	57.1
Türkiye	34.4	29.7	26.1	24.7
AB	46.5	47.2	48.2	49.7
ABD	56.8	59.4	58.7	58.8
Dünya	52.3	51.9	51.5	51.8
Erkekler				
Ermenistan	77.5	72.5	73.1	73.7
Azerbaycan	74.1	71.4	69.4	66.8
Gürcistan	78.4	75.1	74.0	73.5
İran	80.2	74.0	73.9	71.3
Rusya Fed	75.0	68.2	67.8	69.8
Türkiye	80.8	76.3	71.2	70.5
AB	69.6	66.2	65.2	65.6
ABD	75.5	74.5	72.8	72.4
Dünya	80.7	79.3	78.3	77.8

Tablo 17. İşsizlik oranı
(yüzde)

	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2008
Toplam				
Ermenistan		36.4	15.6	
Azerbaycan		16.3	9.0	7.1
Gürcistan		14.2	11.7	13.6
İran	11.1	9.1	11.6	10.9
Rusya Fed	6.4	11.7	8.5	6.7
Türkiye	8.5	7.1	9.2	9.9
AB	10.0	10.3	9.0	7.8
ABD	6.6	4.9	5.2	5.0

Tablo 18. Gelir dağılımı
(milli gelir içinde en zengin ve en yoksulların payı)

	En zengin %10		En yoksul %10		Zengin/yoksul farkı	
	1990'lar	2000'ler	1990'lar	2000'ler	1990'lar	2000'ler
Ermenistan	32.4	28.3	2.6	3.4	12.3	8.2
Azerbaycan	26.8	23.4	2.6	4.6	10.2	5.1
Gürcistan	27.8	29.7	2.3	2.1	12.3	14.2
İran	33.6	29.6	2.0	2.6	16.5	11.6
Rusya Fed	33.8	29.9	1.8	2.5	18.8	12.1
Türkiye	32.3	32.7	2.3	2.0	14.2	16.0
ABD		29.9		1.9		15.9

Ermenistan 1996, 1999, 2001, 2002, 2003, 2007 yılları
Azerbaycan 1995, 2001, 2005 yılları
Gürcistan 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005 yılları
İran 1994, 1998, 2005 yılları
Rusya Federasyonu 1993, 1996, 1999, 2001, 2002, 2005, 2007 yılları
Türkiye 1994, 2002, 2005, 2006 yılları
ABD 2000 yılı

Tablo 19. Ortalama yaşam beklentisi
(yıl)

	1991	1999	2004	2008
Kadınlar				
Ermenistan	70.8	73.6	75.9	76.8
Azerbaycan	69.8	70.0	71.4	72.5
Gürcistan	74.2	74.7	75.0	75.1
İran	66.0	69.8	71.5	72.7
Rusya Fed	74.0	72.5	72.1	74.0
Türkiye	67.2	71.7	73.5	74.3
AB	78.5	80.1	81.1	82.4
ABD	78.9	79.6	80.2	80.9
Dünya	67.2	68.9	70.1	71.0
Erkekler				
Ermenistan	64.8	67.0	69.2	70.2
Azerbaycan	61.3	62.9	66.0	67.7
Gürcistan	66.5	67.4	67.9	68.1
İran	63.8	67.3	69.0	70.0
Rusya Fed	63.6	60.7	58.7	61.6
Türkiye	62.8	67.0	68.7	69.4
AB	71.5	73.5	74.9	76.4
ABD	71.9	74.1	74.5	75.8
Dünya	63.0	64.7	65.8	66.8

Tablo 20. Mal ve hizmet ticaretin GSYİH içindeki payı
(yüzde)

	1991	1999	2004	2008	2009
İhracat					
Ermenistan	37.9	19.9	29.8	17.0	12.0
Azerbaycan	44.8	25.3	45.4	68.8	52.5
Gürcistan	33.9	17.8	31.7	29.9	29.5
İran	14.7	17.5	28.1	32.2	
Rusya Fed	15.7	37.2	34.8	30.7	27.7
Türkiye	13.6	20.4	23.3	23.1	23.2
AB	26.9	32.3	34.8	40.2	35.7
ABD	9.8	10.8	9.7	12.3	11.2
Dünya	18.8	22.4	25.0	29.0	23.4
İthalat					
Ermenistan	53.2	51.3	46.1	39.5	36.5
Azerbaycan	40.2	48.2	69.1	26.6	24.8
Gürcistan	38.4	37.6	47.3	58.2	49.0
İran	26.4	15.3	25.8	21.5	
Rusya Fed	15.5	25.4	23.0	21.8	20.4
Türkiye	17.1	19.7	25.1	27.9	24.4
AB	27.3	31.2	33.5	39.3	34.6
ABD	10.7	13.1	14.6	17.3	13.9
Dünya	19.1	22.2	24.9	29.2	23.3

Tablo 21. İhracat ve ithalatın bileşimi
(yüzde)

	İhracat			İthalat		
	1999	2004	2008	1999	2004	2008
Ermenistan						
Gıda	1.6	2.6	3.8	21.5	13.8	12.7
İçecek ve tütün	6.4	9.0	13.4	3.5	3.4	3.7
Ham madde	19.1	10.8	15.1	1.3	1.2	2.1
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	6.4	2.2	0.9	23.0	14.8	15.7
Hayvansal/bitkisel yağ	0.0	0.0	0.0	2.1	1.6	1.1
Kimyasal ürünler	1.1	0.4	1.4	10.3	7.2	9.3
Mamül ürünler	39.3	53.6	52.7	17.4	30.3	22.2
Makina	9.7	3.4	3.8	13.4	14.5	21.8
Diğer imalat	9.2	11.7	7.8	6.1	6.7	7.3
Diğer	7.1	6.4	1.0	1.5	6.5	4.0
Azerbaycan						
Gıda	3.2	2.8	3.8	16.4	9.9	11.5
İçecek ve tütün	3.4	0.5	0.3	0.9	0.9	3.3
Ham madde	7.2	2.7	1.0	2.5	2.8	2.8
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	73.7	84.1	89.2	6.1	11.4	2.0
Hayvansal/bitkisel yağ	0.3	1.2	0.7	0.8	0.9	0.9
Kimyasal ürünler	2.9	2.3	1.0	6.9	5.3	7.9
Mamül ürünler	3.1	2.8	2.3	18.8	23.0	17.8
Makina	4.4	3.0	1.4	40.9	38.3	46.7
Diğer imalat	1.8	0.4	0.3	6.7	7.5	6.1
Diğer	0.0	0.3	0.2	0.0	0.1	1.1
Gürcistan						
Gıda	17.6	15.4	9.6	16.0	15.9	12.7
İçecek ve tütün	12.2	17.4	10.4	3.6	2.7	1.9
Ham madde	15.3	26.8	21.7	1.1	0.9	1.8
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	10.3	4.2	3.3	23.8	17.6	17.8
Hayvansal/bitkisel yağ	0.0	0.1	0.1	0.8	0.9	0.9
Kimyasal ürünler	11.2	6.5	10.1	9.1	10.7	8.8
Mamül ürünler	17.9	8.7	23.7	9.9	16.8	15.4
Makina	12.8	15.9	12.7	28.4	26.1	28.5
Diğer imalat	2.7	1.4	2.2	7.2	8.1	9.4
Diğer	0.0	3.6	6.2	0.0	0.1	2.9
İran						
Gıda	5.3	3.4		13.3	5.4	
İçecek ve tütün	0.0	0.1		0.1	1.0	
Ham madde	1.0	0.8		4.6	4.2	
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	83.7	79.2		1.4	6.7	
Hayvansal/bitkisel yağ	0.0	0.1		4.4	2.4	
Kimyasal ürünler	1.8	2.1		13.7	12.1	
Mamül ürünler	6.6	4.8		17.5	19.6	
Makina	0.5	0.9		41.4	42.2	
Diğer imalat	1.0	1.2		3.6	3.0	
Diğer	0.0	7.3		0.0	3.3	
Rusya Fed						
Gıda	1.0	1.4	1.7	18.4	14.2	10.0
İçecek ve tütün	0.1	0.2	0.2	4.1	2.7	1.5
Ham madde	6.9	4.6	3.8	5.4	4.1	2.9
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	40.9	54.6	63.6	3.0	2.0	1.4
Hayvansal/bitkisel yağ	0.0	0.0	0.2	1.4	1.0	0.6
Kimyasal ürünler	5.4	4.4	4.5	9.9	12.1	10.3
Mamül ürünler	23.0	16.0	13.7	12.1	13.3	12.2
Makina	7.4	6.4	3.6	26.8	33.5	46.9
Diğer imalat	2.5	1.2	0.7	7.1	8.0	8.9
Diğer	12.8	11.1	8.1	11.8	9.1	5.3
Turkey						
Gıda	13.0	8.2	7.1	2.6	2.1	2.2
İçecek ve tütün	2.3	1.0	0.7	0.7	0.3	0.2
Ham madde	3.0	1.9	2.3	7.0	7.3	7.6
Yakıt (petrol, doğal gaz, vb)	1.1	2.2	5.3	10.6	11.9	15.1
Hayvansal/bitkisel yağ	0.9	0.4	0.4	1.1	0.6	0.7
Kimyasal ürünler	4.2	3.7	4.2	15.1	14.6	12.7
Mamül ürünler	28.7	28.7	29.4	16.9	16.9	18.4
Makina	17.0	27.6	30.8	39.1	32.8	27.4
Diğer imalat	29.6	25.1	17.1	6.8	5.5	5.6
Diğer	0.0	1.3	2.9	0.0	8.0	10.1

Kaynak: BM, Comtrade

Tablo 22. Bölgesel ticaret hacmi
(2007-2008 ortalaması, milyon dolar)

İthal	İhraç eden ülke							Türkiye	Bölge
eden	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	İran	Rusya	Türkiye	Dünya	payı	payı
Tüm ithalat									
Ermenistan			41	171	659	199	3577	5.6	29.9
Azerbaycan			57	101	1177	716	6437	11.1	31.9
Gürcistan	66	495		52	501	822	5635	14.6	34.3
Rusya Fed	184	367	58	369		5156	233389	2.2	2.6
Türkiye	1	629	407	7408	27436		186012		19.3
Dünya	*1088*	*26907*	*1365*		*410130*	*119637*			
Yakıt (petrol, doğal gaz, kömür)									
Ermenistan			0	40	163	21	562	3.7	39.7
Azerbaycan			2	7	44	7	128	5.8	47.1
Gürcistan	0	394		9	174	21	1004	2.1	59.5
Rusya Fed	0	29	9	0		21	3304	0.6	1.8
Türkiye		192	104	4943	11182		28347		57.9
Dünya	*10*	*25647*	*45*		*261943*	*6340*			
Gıda, içecek, tütün									
Ermenistan			19	23	185	1	626	0.1	36.4
Azerbaycan			6	12	334	24	1006	2.4	37.4
Gürcistan	11	43		5	179	78	868	8.9	36.4
Rusya Fed	126	215	17	221		875	28288	3.1	5.1
Türkiye		2	5	8	575		5724		10.3
Dünya	*187*	*516*	*270*		*8180*	*9766*			
Kimyasal ürünler									
Ermenistan			6	29	26	46	331	13.8	32.1
Azerbaycan			6	10	76	70	514	13.7	31.7
Gürcistan	4	14		8	27	136	499	27.2	37.8
Rusya Fed	2	20	2	6		344	23998	1.4	1.6
Türkiye	0	48	4	184	691		23537		3.9
Dünya	*15*	*137*	*138*		*18522*	*5025*			
Tekstil									
Ermenistan			0	1	1	12	38	30.9	38.4
Azerbaycan			0	4	3	5	54	9.4	21.2
Gürcistan	0	2		7	1	34	75	46.0	60.6
Rusya Fed	0	27	0	5		394	2661	14.8	16.0
Türkiye	0	0	1	22	15		5827		0.7
Dünya	*10*	*29*	*1*		*343*	*9171*			
Hazır giyim									
Ermenistan			0	0	0	7	49	15.1	16.2
Azerbaycan			0	0	1	2	25	8.6	14.3
Gürcistan	0	9		1	1	43	118	37.0	45.8
Rusya Fed	2	0	0	0		288	3949	7.3	7.4
Türkiye	0	0	6	0	0		1891		0.4
Dünya	*27*	*0*	*17*		*130*	*13739*			
Demir-çelik									
Ermenistan			3	25	34	26	211	12.4	41.5
Azerbaycan			1	1	97	46	502	9.1	28.8
Gürcistan	0	1		0	10	53	260	20.3	24.6
Rusya Fed	0	17	9	1		114	8478	1.3	1.7
Türkiye	1	1	40	29	2987		13186		23.2
Dünya	*225*	*72*	*229*		*24536*	*13214*			
Makina ve ulaşım aracı									
Ermenistan			1	9	131	24	784	3.0	21.0
Azerbaycan			5	29	414	334	3011	11.1	26.0
Gürcistan	3	12		4	56	168	1610	10.4	15.1
Rusya Fed	11	18	18	117		1911	109707	1.7	1.9
Türkiye		1	3	26	37		50676		0.1
Dünya	*41*	*161*	*173*		*14513*	*36686*			

Kaynak: BM, Comtrade